

ARANKA GYÖRGY

ÉS

AZ ERDÉLYI NYELVMŰVELŐ ÉS KÉZIRATKIADÓ
TÁRSASÁG.

IRTA

JAKAB ELEK,

M. TUDOM. AKADÉMIAI LEVELEZŐ TAG.

(Külön lenyomat a FIGYELŐ márciusi füzetéből.)

BUDAPEST

RUDNYÁNSZKY A. KÖNYVNYOMDÁJÁBÓL

1884.

I.

Aranka Györgyről a legterjedelmesebb életirat Székely Márton m.-vásárhelyi ev. ref. papé, a ki vele egykorú és személyes ismerője volt.¹⁾ Ezt Döbrentei Gábor ismeretes könnyedségével néhol rövidítve, máshol saját elméskedő, megigazító és bővítő megjegyzéseivel kísérve újból kiadta.²⁾ Írt róla és munkáiról a M. Kurir,³⁾ Horányi⁴⁾ s mások többet-kevesebbet, újabb időben Ferenczy Jakab és Danielik József s Moenich Károly és dr. Vukovich Sándor, méltánylólag és rokonszenvesen Toldy⁵⁾ és Vass József k. r. tanár, kolozsvári kir. lyceumi könyvtárnok, m. tudom. akadémiái levelező tag.⁶⁾

Az első életíron kívül azonban valamennyi író, irodalomtörténész, ismertető és kritikus róla szólván, kellő indoklás és okszerű egybekötés nélkül tér rá az erdélyi m. nyelv-művelő Társaságra, adatokat közöl róla, elbeszél egyes részleteket, szól Arankának, mint alapítónak érdemeiről, önfeláldozásáról stb. Irtak az ezzel egyidejűleg és szintén Aranka buzgó törekvései által ugyan Erdélyben létrejött Kézírások Társasága (Societas Philohistorum Transsylvanica) munkálkodásairól is.

E két név alatt egy kis irodalom van már, a nélkül, hogy belőle akár Aranka életét, jellemét s a két társaság alapításában való igazi érdemeit, akár azoknak eredetét, célját, megalakulását, a kor gondolkozására és törekvéseire, a helyesb magyar írásra és történetbúvárlatra mily mérvben gyakorolt hatását, megértünk lehetne. Oknyomozó, benső egység, kritika nincs e dolgozatokban. A mit nyujtnak, adatok összehordása, lett dolgok száraz elbeszélése. Lazán összefüggő test, látható, megelevenítő lélek és szellem nélkül. Csak Toldy és Vass József indokolt ítéletei jönnek kivétel alá.

Két fő hibája e közléseknek: először, hogy Aranka élete

¹⁾ Tudom. Gyűjt. 1818. XII. köt. 68—91. l.

²⁾ Közhasznú Esmeretek Társ. 1831. I. köt. 370—72.

³⁾ 1791. évi Toldaléka 1—13. l.

⁴⁾ Nova Memoria Hungaror. Pars I. 181—184. l.

⁵⁾ Magyar Nemz. Irod. Története. 1878. 150. l.

⁶⁾ Új M. Muz. 1854. I. köt. 401—426. l. Egyetemes Magyar Encyclopaedia. 1861. I. köt. 695—698. l.

s tudományos munkássága e társulatokkal nincs szerves egybeköttetésbe hozva, pedig az ő életének tárgyalása azokétól el sem választható; másodszor, Arankának e nemes munkájában társai, elváratai és pártfogói alig említettek, sőt e társaságok létrejöttéről, tudományos üléseiről, szervezkedéseikről és gyakorlott munkásságukról ritkán és felületesen van szó, alapos ismeret és felvilágosodás belőlök a fenforgó ügyekről nem szereshető.

Vass József határozottan megigérte volt ezt. „Míg hazám tudományszerető közönsége — mondá ő — mindkettőnek (t. i. a Nyelvűvelő és Kéziratok Társasága) részletes történeteit tölem az Uj Magyar Muzeu mban veendi, türelemmel bevárva az egészet: tekintse addig ezen közlésben annak éltető szellemét, mindenható és mindenttevő titoknokát, a meleg keblű, szilárd akaratú s fíradhatatlan hazafit, Aranka Györgyöt stb.“¹⁾

Azonban e rendszeres egész mű a két tudományos társulatról nem jelent meg, legalább én létét kinyomozni nem tudtam.

A Nyelvűvelő Társaságról és a Kézírásokat kiadó Társaságról, különösen azok megalakulása körülményeiről nyomós felvilágosítás olvasható magának a társaságnak munkáiból,²⁾ továbbá a m. tudom. Akadémia Évkönyve I. kötetében,³⁾ végre gróf Kemény Józsefnek, mint a közművelődést illető 1845-ik évi érdélyi rendszeres bizottság előadójának azon évi jan. 13-án a két társaság alapításáról és rendeltetéséről tett hivatalos jelentéséből.⁴⁾

De ezek is bármily alaposak s becsesek, csak részletek s kimerítő, egész munka helyét nem pótolják.

En ilyet akarok adni, elkülönítve ugyan tárgyilag, de benső oki és dologbeli egybefüggésben rajzolva Aranka életét, közszolgálatát s a két társaság megalapításában nyilvánuló sikereit, új nyomozások alapján, a régi adatok és közlések kritikai felhasználásával. Igyekezem, hogy Aranka az legyen tanulmányomban, a mi volt korában és életében, híven rajzolva és jellemezve őt, közszolgálati és irodalmi munkásságának tudományi és hazafiúi értékét igazságosan, s a lehetőségig hitelesen megállapítva.

* * *

Aranka háromszéki, zágoni eredetű szabad székely volt. Ősapja Bithli máskép Zágoni Aranka Balázs, református pap, a ki 1679. május 27-én Gyula-Fehérvárott kelt fejedelmi adománynál

¹⁾ Uj M. Muz. 1854. I. köt. 402. l.

²⁾ A magyar nyelvűvelő Társas. Munkáinak első darabja. 1796. 30—35. l.

³⁾ I. kötet. 1831—32. év 32—35. l.

⁴⁾ M. Történelmi Tár. IX-ik kötet MDCCCLXI. Szilágyi Sándor közlése. 203—209. l.

fogva címeres nemességet szerzett.¹⁾ Atyja György, széki reform. pap, anyja Bonyhai Simon Mária.²⁾ Testvérei: egy hajadonul maradt leány és két fiú: Dániel és Ferenc.³⁾

Mint többnyire minden tanult s felsőbb iskolát végzett székely, ő és atyja, előnévül használták szülőhelyöket, s állandóul Zágoni Aranka Györgynek írták magukat. Született Szék mezővárosban Dobokavármegyében 1737. szept. 15-én,⁴⁾ tanult a m.-vásárhelyi ev. reform. collegiumban, végzett az enyedi szintén ref. collegiumban, hol a logikában köztanító volt, s pap akart lenni, de egy predikáláskor a Miatyánk-ot elvétvén: ez életének más irányt adott.

Előbbi szándékáról lemondván: 1764. a m.-vásárhelyi kir. táblán cancellistává esküdt fel a gr. Nemes Ádám kir. táblai elnök cancelláriájára, 1766. a báró Domokos Antal ítélőmesterére ment át, onnan Cserei Mihály ítélőmesterére, végre Székely Dávid ítélőmesternek lett igdtatója (Protocollista).

Székely ítélőmesternél létéről első életírója emlékezetben hagyta, hogy ő ott mint igdtató, azon kor főurái szokása szerint, inasi kötelességeket is teljesített: kardosan udvarolt az asztalnál, tányért váltott, ágyat vetett, csizmát húzott le és tisztított stb., de esténként kártyázott, reggel kávézott ítélőmesterével. Az erdélyi urak megkívánták ezt alárendeltjeiktől, s azok teljesítették a jelen haszonért és a jövő kilátásaiért.

Itt nyílt alkalma Arának a francia és német nyelv megtanulására, a minnek következménye, hogy a magyar irodalom azon időben néhány igen jól fordított művel gyarapodott általa. Ugyanezen ítélőmester pártfogójával ment fel Bécsbe szemei gyógyítása végett, a mikor a császárnénál kihallgatáson lenni szerencsés volt. Hazajövele után emlegette, hogy a nagylelkű fejedelemszöny különös pártfogásról biztosította, főleg ha r. katholikussá lesz „Nagyon ellenére lenne — mondá ő alázatosan — hogy a ki embernek soha sem hazudott, most Istenének hazudjon.“⁵⁾

A kegyes uralkodóné nemsokára, midőn ő szemei gyöngesége tekintetéből az igdtatóságnál kevésbé szemfárasztó valamely más hivatalért folyamodott, mégis éreztette vele királyi kegyelmét.

1778-ban Aranka kérte a királynét és fejedelemszönyt, nevezné ki őt kegyelemből számfeletti kir. táblai ülnökségre, megfelelő fizetéssel. Indokai közt felhozta, hogy három ítélőmester alatt híven szolgált; mint igdtató, fontos ügyekben teljesített meg-

¹⁾ Liber Regius Principis Michaelis I. Apań. 113. l.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818. XII. köt. 68. l.

³⁾ Benkő, Josephi, Genealog. II. 510. l.

⁴⁾ Ezt maga írta így Kazinczynak. 1810. jun. 9-ik napján, akkor magát 73 évesnek mondván. Látható a M. Tudományos Akadémia Kézirat-tárában. M. Irodalom. (Levelezések) 4-edrét 183. sz. h) betű alatt.

⁵⁾ Tud. Gyűjt. 1818. XII. köt. 75. l.

bízásokat, s legutoljára a székely ügyben munkálkodott bizottságnak (érti a székelyek határőrségre szoríttatását) volt tollvivője; a kir. főkörmányszéktől fogalmazói s más állásokra, utoljára kir. táblai számfeletti ülnökségre jelöltetett ki s előljáróinak mindenütt megnyerte teljes megaláztatását. A nemesség bizonyító törvényszéken (Productionale Forum) és kir. táblai ítéletek hozásánál sok régi, XIII., XIV., XV. századi oklevél olvasásával, s mint igdató, éjj-napi írásival és olvasásaival szemét úgy elrontotta, hogy csaknem megvakult. Ez okból már most nappal is csak mértéket tartva szabad olvasnia és írnia. Ezért kellett — úgymond — nem rég Bécsbe is felmennie, szemei iránt híres orvosok tanácsa megértése végett. Az igdatóságot tovább, megvakulástól féltében nem viselheti, vagyona, miből élhetne, nincs, egy nőtestvérét is tartania kell; kérte tehát térdre borulva a felséges császárnét és királynét valami megfelelő állásra kegyes kinevezéséért.

Az udvari kancelláriai rendelet, mely mellett e kérvény véleményadás végett az erdélyi kir. főkörmányszékhez leküldetett, kérelmet részvétre méltónak mondja, s arról kívánt véleményt: vajjon Aranka a kért állomással vagy valami más alkalmas módon lehetne segíteni? A főkörmányszék márc. 5-ki fölterjesztésében kedvezően ajánlotta őt, s neki a kívánt számfeletti kir. táblai ülnökséget megadandónak nyilvánította, a nélkül, hogy ezáltal, azon többiek irányában, a kik fizetés nélkül már rég szolgálnak, jogsérelem ejtessék.¹⁾

A felség — így hangzik az e tárgyban kelt legfelsőbb kir. leirat — megtekintve Aranka lelki tehetségeit s a hazai törvényekben és törvényes gyakorlatban jártasságát, hívségét és hív szolgálatát, a miket ő úgy máskor, mint a kir. tábla mellett évek hosszú során dicséretes buzgalommal teljesített; tekintettel lévén továbbá közszolgálat által okozott szemgyöngöségére, a mi szánozkodást érdemel, számfeletti kir. táblai ülnökké nevezte őt ki, csak személyére nézve, a tartományi pénztárból különösen adományozott 300 frt fizetéssel, addig, míg egy rendes számfeletti állomás megürül;²⁾ a mi 1781. dec. 19 én következett be, Rozsnyai József halálával, kinek helyére és rendes számfeletti ülnöki 300 frt fizetésével Aranka neveztetett ki.³⁾

Midőn az absolutismus 1790 ben megszűnt, s Erdély alkotmánya és alkotmányos kormányzata II. Lipót alatt visszaállított, Aranka harmadszor lőn kinevezve — már most alkotmány-szerűleg, az újból életbe lépett királyi tábla mellé számfeletti ülnökké, az ezen állomással egybekötött korábbi 300 frt fizetéssel,⁴⁾

1) 163. udvari, 984. kir. főkorm. sz. 1788.

2) 507. udv. 2307. kir. főkorm. sz. 1788.

3) 10. 1782. kir. főkorm. sz.

4) 7591. udvari, 5542. 1790. kir. főkorm. szám.

s azt 1796. november 29-ig viselte; akkor ¹⁾ az ítélőmesterré nevezett Szentpáli Elek ülnök helyére ugyanazon évi ápr. 14-én rendes ülnökké mozdíttatott elé 833 rénens forint és 20 kr fizetéssel, ²⁾ mely hivatalában haláláig maradt meg.

Első életírója megjegyzi róla, hogy lelkiismeretesen eljár az ülésekre, s ha még egyébbel látszott elfoglalva lenni is, ha írt vagy jegyezgetett, az ügyek menetére oly figyelmes volt, hogy a mikor kellett, teljesen és szakértőleg szólott hozzá, s ítéletei mindig igazságosak voltak.

Bírói tiszte gyakorlása hosszú ideje alatt más fontos megbízásokra is küldetett ki úgy a kormány, mint más hatóságok részéről.

Érintettem fentebb, hogy a székely határőr katonaság felállítása ügyében tollvivő volt. 1782. thordavármegyei főbíró Geréb József zsarolási ügyében nyomozó biztos; ³⁾ 1785. a borgói oláh határőrök és a gróf Bethlen-nemzetség között egyenetlenség és adóhátralék iránt folyt perben szintén; ⁴⁾ 1788. ápr. 3-án a marosi ev. református esperesi körülszínton a kormányt mint annak teljhatalmú biztosa képviselte. ⁵⁾ 1791-ben az országgyűlési jegyzőkönyvek tisztázására, összeolvasására és végleges megvizsgálására hivatali rangjukhoz mért napidíjjal négy egyén neveztetett ki: egyik Aranka volt. ⁶⁾ 1803-ban egyházi törvénytelen esketés kérdésében is volt biztossá kinevezve. ⁷⁾ 1800-ban érdekes ügyben kérte fel gr. Dessewffy József. E nagy tekintetű magyar főúrhoz és tudóshoz Czartoriasky Ádám herceg azért folyamodott, hogy mivel ő a magyar nyelvet igen szereti és jobban meg akarja tanulni, ajánljon neki magyar grammatikát. A gróf Arankát kérte meg erre, mint az ily dolgokban jártast, s ő ajánlott is; de a cél könnyebben elérhetéseért azt tanácsolta a hercegnek, hogy vegyen magához egy derék erdélyi ifjat, a kinek segítségével jobban előhaladhat. A herceg elfogadta, s ő Kóródi Mózes nevű deézi kitűnő és jó gondolkodású ifjút ajánlta, a kinek Aranka eszközölt az erdélyi kir. főkörmányzótól útlevelet. ⁸⁾ A közügynek tett szolgálat volt könyvvizsgálói tiszttel megbízása is, a mit 1804-től haláláig lelkiismeretesen, de okos mérsékléssel és nem szabályokhoz ridegen ragaszkodólag teljesített.

¹⁾ 672. 1790. kir. főkörm. sz.

²⁾ 3013. 1796. kir. főkörm. sz.

³⁾ 1618. 1782. kir. főkörm. sz.

⁴⁾ 672. 1785. kir. főkörm. sz.

⁵⁾ 3043. 1788. kir. főkörm. sz.

⁶⁾ 7373., 8491., 10459. 1791. kir. főkörm. sz.

⁷⁾ 1844. 1803. kir. főkörm. sz.

⁸⁾ 2226. 1800. kir. főkörm. sz.

II.

Irodalmi munkásságának két ágát különböztetem meg, egyik saját írói működése s annak tudományos eredményei; másik a nevezett két magyar erdélyi társaságnak az ő kezdeményezése, sürgető indítványai és tervezése szerint való tényleges létrejövése és elért sikerei.

Aranka művei: a) fordítások, b) eredeti vegyes tartalmúak, c) kéziratban maradtak és gyűjtemény jellegűek. Az a) pont alá ezek tartoznak.

1791. egyszerre négy fordított műve megvizsgálására és kiadására kért az erdélyi ¹⁾ kir. főkormányshéztől engedélyt. Első: Béla király notariususa című, a miről hátrább szólok. Második: A budai basa, fordította franciából, ajánlta gróf Bethlen Lászlóné, b. Bánffy Klára úrhölgynek. Harmadik: Ujmódi gonosztévő, a fiúi szeretetnek jeles példája. Dráma 5 felv. Forbairé Fenouille-től franciából az amsterdami MDCCLXXXVIII-ki kiadás után fordítva. Mindkettő megjelent Bécsben 8-dr. Az első 1794. 83 l., utóbbi 1793. 131 l. Negyedik: II. Frigyes műve, de ennek csak kiadója volt Aranka, ezért erről is hátrább szólok bővebben. A kir. főkormányshézék a három első febr. 4 én, az utolsó ápr. 5-én engedte meg.²⁾

Ötödik fordított műve: Julia levelei Ovidiushoz, németből fordítva, megjelentek Kassán 1790. 8-dr. Ennek kiadása korának dísze. Kazinczy módosította már címét is, szövegét végig átsimítva; a papir közönséges és hollandiai finom. Ezt igazolják Kazinczynak Arankához 1789. aug. 13-án és szept. 4-én s nov. 2-án írt levelei s közlései. Egyikben írja: „B. Orczy László abauji főispán s a banderiumnak fővezére csaknem kiugrott a bőréből, midőn mondtam, hogy az ő kedves Lettres de Julie à Ovide általad lefordítottak s általam igen csinosan adatnak ki.“ Másikban XLI levélre tesz szintén megjegyzést s eseng, hogy fogadja el. Az utolsóban megnyugtatta őt, így ír: „A Julia levelei úgy jönnek ki, a mint parancsoltad, magam rajzok hozzá egy képet a homloklevélre. Amor jajgatva mégyen, s lábait béklyó szorítja, íveit pedig mérgesen elhintve lehet látni. Közülök egy kígyó furakodik ki. Ezt én Bécsben metszetém.“...³⁾ 1791. jan. 7-én ismét így ír: „Kitisztítottam könyvedet hibáiból, s állítani merem, hogy több aesthesissel még könyv nem jelent meg Magyarországon, mint a hollandiai papirra nyomtatott Julia...“

Hatodik: A magyar és anglus igazgatásnak egy-

¹⁾ 851. 1791. kir. főkorm. sz.

²⁾ 2811. 1791. kir. főkorm. sz.

³⁾ M. Tudom. Akadémia kéziratrárában. M. Irodalom (Levelezések) 4-cd-ért 183. sz. h) betű alatt.

bevetése, a mi elébb németül, Aranka fordításában magyarul jelent meg, Kolozsváratt 1791. 8-dr.

Életírói még két munkát tulajdonítanak neki, de ő csak kiadta, egyik: Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről, egy próba. II. Fridrik prussiai király munkái közül fordítás a VI-ik darabból, Kolozsváratt a püspöki betűkkel. 1791. kis 8-drétben 45 l. A mint az előbeszéből kitűnik, ennek Aranka csak kiadója, a fordítást egy más nagy érdemű úrénak mondja — hihetően maga a püspök (gr. Batthyány Ignác). Másik Drelin-court Károly francia író művének fordítása 2 darabban. Címe: A keresztény léleknek halál félelmei ellen való orvosságai stb. Fordította atyja Zágoni Aranka György, megjelent Pozsonyban 1775. 8-adrétben. I darab 1—371 l. II darab 1—451 l. Ezt első életírója ¹⁾ az ő, Szilágyi Sándor atyja fordításának írja. ²⁾ Én ugyan elvben az egykorú tudósítást tartom valószínűbbnek, de Szilágyi ellenkező állítása s a tényállás alapján csak az általa kiadottak közé láttam sorozandónak

Van még egy — sorban hetediknek mondható — műve: A napnak négy részei a városban, melyet az Uj módi gonosztévő cím alatt ismeretes dráma előszavában említ, de szavaiból nem tűnik ki: fordítás-e, vagy eredeti. Kazinczynak Aranka-hoz 1790. márc. 25-én s 1791. jan. 7-én írt leveleiből azonban meglátjuk, hogy fordítás volt. Az elsőben írja: „Julia nekem sokkal kedvesebb mint a Nap négy része. A francia praeciationt az elsőben jobban szeretem az utóbbiak declamatiójánál. Mind a kettő mesteri kézzel van fordítva s csak az originalis teszi előttem egyiket kedvesebbé a másiknál...” Másik levelében szintén így ír: „Budai hasádat s a Napnak négy részeit ugyanazon alkalmatossággal visszaküldöm...” E mű fordításban létezése tehát tény. ³⁾ Csak hogy ki volt-e nyomtatva, azt nem sikerült megállapítanom; ha ki volt is, megtalálnom a fővárosi közkönyvtárakban nem sikerült.

A b) pont alatti vegyes tárgyúak prózában és versben vannak írva. Prózaik: 1. Két elmélkedés I, A bölcselkedésnek közönséges története. Hol áll ma? II., A természet ismerete Rajzolatjának kicsiny táblája. Nyomatott Kolozsváratt a ref. collegium betűivel 1810. 8-adrét. A kettő 91 l.

Aranka műveit együttesen ajánlotta: „Nemes Sáros-Berkeszi Nagy József órák mesterségéről dicséretes úrnak” minden indokolás és magyarázat nélkül. Követi ezt előljáró beszéd „Az olvasóhoz.” Ezután következik a két elmélkedés.

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1818. XII. köt. 74. l.

²⁾ Budapesti Szemle. 1859. 17. l.

³⁾ M. Tudom. Akadémia kéziratgyűjteményében, M. Irodalom. (Levelezések) 4-drét. 183. szám alatt

2. Aranka Gy. apró munkái. A szerző előbeszédében munkáiról jellemzőleg ír. „Ez az elmékedés a philosophia mezején a legelső próbája szerzőnek. Uj igazságokat nem gondolt, nem csinált... Ha ki ezt keres, az igazságok egybeállításában ha feltalálja, egyébben nem. Azt szokták az újabb írókról tartani, hogy ők az élő, élt. előttök írt nagy bölcseknek vállaira állanak. A szerző maga tehetségeinek esmeretes kicsiny mértékhez képest magáról azt gondolni gyermekségnek tartaná. Bizodalma csak az, hogy a régi és mai bölcsektől reánk szállott nagy tudományos alkotmányok rendiben ez a kicsiny elmékedés, mint a kevély nagy élőfák közt az erdőben egy új csemetéske, ártatlanul megállhat... Tartalma ez: I. Ember, Világ, Isten. Egy philosophiai elmékedés. I—28 l. II. A Templom. Egy erkölcsi elmékedés. 29—50 l. III. 1804. Krónikája. 52—83 l. A három egy kötet. Nyomatott M.-Vásárhelyen, a ref. koll. betűivel 1805. 8-adrétben.

3 Két értekeződés. I. Az 1809. esztendőnek eltemetése. Nyomatott Kolozsváratt a ref. kollegyom betűivel 8-drétben 1—22 l. II. Gubernator Hunyadi Jánosról való értekeződés. Nyomatott Kolozsváratt a ref. kollegyom betűivel 22 23 l. A kettő egy füzet.

4. Az erdélyi kéziratban levő Történetírók kiadására felállítandó Társaságnak Rajzolatja. A három nemzetbeli Méltóságos Főrendekhez. Kolozsváratt. Nyomatott Hochmeister Márton ts. kir. privil. Könyvnyomtató által. 8-drétben 1791. 1 16 l.

5. Egy Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság felállításáról való Rajzolat a Haza Felséges Rendeihez. Nyomat Kolozsvár. az ev. ref. kollegyom betűivel MDCCXCI. 8-drétben 1—36 l. Utolsó lapján szerző megjelölve a munka keltét is, nevét így írta alá: Kolozsvár, 2. január, 1791. Aranka György m. p.

E munka ritka, meg van a Mike Sándor és Jakab Elek-féle könyvtárban a székelly-kereszturi unitárius középtanodában. Megtaláltam a budapesti m. nemzeti muzeum könyvtárában is.

6. Ezen munkáját ugyanazon évi kisasszonyhó 1-én előszóval és némi módosítással e második cím alatt is kiadta: Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság. Nyomatottatott a címlap, év és nyomtatási hely kijelölése nélkül, de a mint a cenzori engedély és a szerző Bérekesztése mutatja, ez is Kolozsváratt nyomatott 8-rétben 1—30 l.

7. Aranka prózai munkáiról szólva, meg kell említeni ily című gyűjteményes művét: A Magyar Nyelvmivelő Társaság Munkáinak Első darabja. Szeben, Nyomatott Hochmeister Márton betűivel 1796. 8-drétben, 1—39 l.

Ezt a társaság adta ki, de egy része titoknak Aranka műve volt. Így: a bevezető cikkek I—IV, és az 1—35 lapon. Kilencedik cikk: Az erdélyi kézírásban lévő Történetírók újabb és bővebb lajstromára való bevezetés, 178—196 l. Ismét: Az erdélyi Történeteket illető Kézírásoknak újabb és bővebb Lajstroma 191—198 l.¹⁾ Az elsőnél nevét is aláírta. A Bevezetésből kitűnik, hogy ennek tartalma a fentebbi 3-ik pont alatt említett mű tartalmával lényegben egy és hogy a lajstrom az 1791-ben kinyomatott Lajstromnak kibővítése; én azonban amaz első kiadást a fővárosi tudományos intézetekben meg nem találtam. A 191. laptól 204-ig terjedő lajstrom is az ő művének látszik, csak azért nem áll alatta neve, mert a társaság neve és tekintélye alatt gyűlt és állított össze. Öve a befejező megszólítás a 284—287. lapon, az olvasók utólagos tájékozása s a tudománykedvelő közönségnek pártolásra buzdítása végett, a mit úgy, mint titkok, ő írt alá. A többi mű a társaság tagjaié, a kik magukat együttesen így írták alá a 283-ik lapon: A kiadók.²⁾

A 36-dik laptól 135. lapig terjedő nyelvtudományi értekezés Barna Ferdinánd kintű nyelvészünk közelebb a m. tudom. Akadémiában tartott érdekes felolvasásában Aranka művének véli. Örvidenek, ha mint életírója, ezt is érdemei közé sorozhatnám; de a mennyire én Kazinczyval s másokkal való levelezéseiből az ő nyelvtani elméleteire s alkotási erejére következtethettem, alig hiszem, hogy e vélemény igazolható legyen. Gyarmathy és Földi voltak a Társaságnak a nyelvészetben kijelöltebb tudósai, Aranka még csak köztük sem volt. Vagy másé, vagy mindnyájuk testületileg készített közös műve az — én így gondolom és megmondani kötelességemnek ismertem.

A Nyelvmívelő Társaság munkáinak II-ik kötetét is elkészítette Aranka, kinyomatását a censura megengedte, de ez nem jelent meg. Kis János így ír róla 1798. júl. 29-én Arankához: A Társaság munkáinak második darabját nagy ohajtással várom s a benne leendő dolgok titulusai is már nagyon kívántatják velem mennél előbb leendő olvasását.³⁾ Gróf Kemény József szerint annak egyik legérdekesebb alkotó része Benkő József azon híres és nagy tudományi értékű tudósítása volt, melyet ő az Erdélyi kiadatlan Történetírókról készített s kinyomtatás végett oda adott volt be. Ezen

¹⁾ Látható a kiadványban.

²⁾ Említve van a Tudom. Gyűjt. 1826. III. köte 206—209. l., hogy az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság 1819. újra felállított; de akkor Aranka már nem élt, én csak az ő munkásságára terjeszkedem ki.

³⁾ Látható a M. Tud. Akadémia kéziratárában: M. Irodalom (Levelezések) 4-dr. 241. szám alatt az 56-ik oldalon.

kézirat, az erdélyi Történetkedvelők Társasága (Societas Philohistorum Transylvanica) jegyzőkönyvei, és annak birtokába került régi kéziratok azon gróf gyanítása szerint gr. Bánffy György erdélyi kormányzónál maradtak. Az ezek iránti nyomozódásokról s valószínű hollétokról hátrább mondom el indokolt nézetemet. A tudósítást azonban kiadta ugyanazon évben (1854) Bruz Lajos.¹⁾ E tudósítás, mely Benkő roppant történeti erudíciójának a magyar történetirodalomban örök emléke lesz; megjelenése után az, az erdélyi, sőt néhol a magyarországi történetnyomozásnak is kalauzoló vezére, a mit minden komoly történetkutató ismer, bámul, bír és maga előtt tart. Szerencse, hogy az -- úgy látszik -- örökre elveszett II-ik kötetnek legalább ezen gyöngye fenmaradt.

Kiadatlan dolgozatai közül ismeretesekek ezek.

a) Béla király Notarius-a. Kazinczy így ír róla 1789. dec. 21-én: „Béla Notariusának írását hogy lefordítottad, azon nagyon örülök. Bár Benkő József úr is csinálna valami ilyet...“²⁾ Gróf Mikónál gyűjteményében sokszor láttam. Már ma túlhaladott állásponton van, de száz év előtt nem volt értéktelen.

b) Honnan neveztetett Erdély németül Siebenbürgennek? Eredetije másfél iven meg van a kolozsvári kir. lyceum könyvtárában, a M. Nyelv-mivelő Társaság oda letett iratai 7. csomagában. (Fasciculus)

c) Az erdélyi vajdák, kik szolnokvármegyei ispánok voltak, melyik Szolnokvármegyének voltak ispánjai: Belső-, Közép- vagy Külső Szolnoknak-e? Eredetije 3 $\frac{1}{2}$ kézirati ivre van írva, meg van az előbb említett könyvtárban, valamint mindkettő gr. Kemény J. 4-drétű kézirati Történelmi gyűjteménye XXX-ik kötete XV., XVI. számai alatt.

d) Schlözer göttingai német tudósnak az erdélyi százsokat illető munkájára írt megjegyzései. Nyomos munka, sok ismerettel s erővel írva, a miről a német tudós értesülvén, éles antikritikát írt rá, s Engelt, a kit szerzőjének vélt, durván támadta meg. Gróf Fekete István 1800. febr. 16-án Arankához írt levelében tudatja vele, hogy Cserey Farkas megküldötte neki a jegyzéseket, melyek -- úgy mond -- oly helyesek, hogy németre kellene fordítani s magának Schlözernek megküldeni. Hogy lefordíttatott s meg is küldetett. kitűnik Bacsányi Jánosnak 1791. jan. 6-án hozzá írt leveléből. Ő a dolgot levelében így adja elő. „A mult ősszel Pozsonyba a koronázásra

¹⁾ Új M. Múzeum. 1853. V. füz. 217—238. l. 1854. V. füz. 401. l. — Összevetendő Vass József tudósításával: Új M. Múzeum, 1854. I. köt. 148—151., 185—191. lapsaival.

²⁾ M. Tudom. Akadémia kézirattárában. M. Irodalom. (Levelezések) 4-drét 183. sz. h) betű alatt.

akarván menni, felrándultam Bécsbe. Egy néhány hétig ott mulatván, kezembe ad ott lakozó jó barátom, Görög úr olvasás végett egy munkácskát, melynek homlokírása im ez volt: Nem vagyok nyughatlan stb. Nekem ez különösen megtetszett, s nagyon örültem, hallván, hogy Schlözerhez német nyelven küldetett legyen. Kérem barátomat, hogy adná által nekem is annak mását. Megcselekedte s most kezemenél van. Ismeri nagyságod a Magyar Muzeumot és az azt író hazafiaknak szándékait, annyiival is inkább, hogy abban tulajdon maga szép versei is benne vannak. Ebben szeretném az említett jeles munkácskát közrebocsátani. Nem szükség itt megmutatnom, mily hasznos legyen annak kiadása. Jól ismeri nagyságod hazánkfiait, s tudja, hogy szükségök van az olyan elmélkedésekre. Azonban a bölcs szerzőnek híre nélkül kinyomtatni nem akartam s nem is illett volna; de az időnek mostani környülállásaira nézve talán nem is lett volna tanácsos, habár azt az itt való jó censura nem ellenezte volna is, (mert az oly engedelmes, a milyent csak kívánhatunk). Kérem azért nagyságodat, méltóztassék a mondott munkácskát újra elővenni, benne a szükséges változásokat megtenni, s hozzánk a Muzeum számára hováhamarább általküldeni. A bevezetés, mely a két ország közt való parallelát megelőzi, az akkori időkhöz képest megjobbíthatatlan. Ugy vélném tehát, hogy igen keveset kell abban most is változtatni, csak annyit tudniillik, a mennyire az idő és közreeresztésnek helye, módja és célja változott. Különbözik az egész munkát úgy méltóztassék nagyságod intézni, hogy minél rövidebb és tömöttebb legyen és a Muzeumban is felette nagy helyet ne foglaljon. De mindezeket nagyságod maga fogja leghelyesebben általlátani és megítélni. . . " ¹⁾

1792. ápr. 13-án kelt levelében pedig írja Bacsányi: Schlözernek mérges recensióját kedves barátom munkájára a tegnapi postával vettem Göttingából. Olvasta-e már barátom uram? Szörnyűség az, a mit ír. Az erdélyi Társaság munkájában lehetne valamit felelni neki.²⁾

Ebből bizonyos, hogy a fenforgó német cáfolat Aranka műve volt. S hogy erre is alkalmasint ő adott újabb feleletet, gyaníttatja Gyarmathy Sámuelnek Göttingából 1798-ban jun. 14-én Arankához írt levele azon megjegyzése, hogy a hír Engelt vélvén szerzőnek: Schlözer rá irányozta haragját s védekező tolla egész élet. „Bezzeg most van dolog — így ír Gyarmathy — a Schlözer szász könyvinek Engel által (képzelt) recensiójával! Bezzeg ő is szegény jól megfizetett érte, hogy gesztenyekikaparó

¹⁾ Gróf Mikó, (most az erdélyi muzeum) birtokában levő eredetijéből vett másolat után, a m. tudom. Akadémia kéziratárából.

²⁾ M. Tudom. Akadémia kéziratára. M. Irodalom. (Levelezések) 4-drét 144. szám 35. tétel alatt.

macskává engedte magát tétetni! — — — Előre kikukorékolja, hogy ő akarja recensálni a szép könyvet, s már most Schlözer és más is azt hiszi, hogy igazán ő is recenseálta, pedig csak az ő lelke tudja (s még a Gyarmathyé.) Am lássa, tartsa a hátát, hogy kopogassák mindenfelől. Maga hozta magára. Otthon erről commentariusokat kell beszélnem.“¹⁾

Némi fogalmat ad e vitáról Arankának 1794. jan. 9. és febr. 24-én Gyarmathy Sámuel Göttingában mulató magyar tudóshoz írott levelének ide vonatkozó része „Ki fogyék a papirosból — írja — csak Schlözerről írok még. Nem győzők csodálkozni ennek a tudós embernek tudatlanságán. Nincs nálunk senki, a ki a diplomatikában jártas, a ki ne tudná, hogy a szászok ugyan a szélekre telepítették, de sehol sem a passusokra, határuk nem ment ki a passusokig, a külső szélekig. Az ő városaik és székeik közül a székek mind vármegyék és ispánságok voltak régen, és mind a széleket, mind őket, mind az országot a székelyek s a király népei őrizték. Azokat az ispánságokat ők későn vonták magukhoz, de mindazok a földek még ma sem szász föld, hanem ők is jure Comitatus bírják...“

Hogy Aranka Schlözer ellen írt második műve magyarul még 1810. nem volt kinyomtatva, kiténik azon évben, jun. 9-én Kazinczyhoz írt leveléből, hol nyomtatás alatt lévő és kész kisebb munkáit elősorolván, az utolsókról így ír: Most készen vannak: 1) Schlözer megcáfolása, diplomatikai munka. 2) Arra felelet: Mi az embernek sorsa és vége stb.²⁾

e) Nevezetesen a Székelyekről szóló munkája, melyet az 1553-iki csiki krónika hitelesítése érdekében írt, s a melyről a Gyarmathyhoz intézett, iménti levelében szintén érdekesen emlékezik meg. „Hogy a Székely Krónikát (1553) critice tractáljuk — írja válaszában — e tanácsot köszönöm. Nekünk is az célunk. A kinek kezéből az került, gyanusnak találtuk, de az írást magát hitelesnek ítélte egy szőrszálhasogató barátunk. Mi mindazonáltal úgy gondolkozunk, hogy közre bocsássuk ugyan, de nem úgy, mint tökéletes és minden kétségen felül álló írást, vagy kútfőt, hanem mint egy különös jelenséget a történetírók rendében, oly céllal, hogy idővel a tudósok a régi írásokkal és oklevelekkel bántani tudó urak igazságát vagy hamisságát bebizonyítsák...“³⁾

A mi a székelyek tribusait illeti — írja tovább — Simén-

¹⁾ M. Tud. Akadémia kéziratára, M. Irodalom (Levelezések) 4-órét 143. sz. 33. tétel alatt.

²⁾ M. Tudom. Akadémia kéziratára, M. Irodalom (Levelezések) 4-rét 183. sz. h) alatt.

³⁾ Ezt még is tették 60 év múlva, előbb Nagyajtai Kovács István, azután Szabó Károly és gróf Kemény József történetbúváraink. Érdekes vitájok olvasható az Új M. Múzeum 1854-ik évi I. és II. kötetében, hol Aranka fordításáról is van szó.

falvi híres productiós perében, (a mi a székely primipilatusok iránt folyt s székely dolgokban nagy értékű történelmi adat), azokról nincs semmi. De nálam arról, hogy ez a négy szó: „Genus, Tribus, Generatio vagy Nem és Linea Generationum vagy ág” — miben különböznek egymástól, elég kútfő van, úgy arra is, hogy ezt diplomatice bizonyítsam...¹⁾

Gyűjteményi becsű és jellegű kéziratai közül megemlítek néhány értékest.

Az általa napfényre hozott s bírt scriptorokát elősorolja ő maga az 1794-ki jun 3-ról kelt társasági jegyzőkönyv egyik mellékletében ²⁾ A mi már magában nagy érdem akkor, midőn egész mult történetünket homály és feledés fátyola látszott elborítani. Ő sokat felfedezett és megőrzött. Levelezéseit írja egy alkalommal — saját búvárkodási hajlamainál fogva, a magyar nyelv és történet művelésére irányuló céljáért folytatta, azokban kiváló gyönyört talált. Ezen gyűjteménye gazdag, s igen becses adatokat foglal magában

Legérdekesebb: Hora Támadásának Története akkori levelekben s hivatalos és más hiteles iratokban, gyűjtötte Aranka György. Meg van az erdélyi Muzeum kéziratárában, a gróf Kemény József 4-rétű Történelmi gyűjteménye XVI-ik kötetében Hora és Kloska arcképe árnyrajzával.³⁾ Ehez gr. Kemény előszót írt s abban úgy nyilatkozik, hogy ez adatokat Aranka gyűjtötte. Tartalma ez: 1) Különböző levélbeli tudósítások 1—94 l. 2) Species facti de lanienis per Gentem Valachicam in Inclyto Comitatu Hunyad cum Zaránd unito Anno 1784 subdecursu mensis novembris commissis, Commissario R. Comiti Antonio Jankovich exhibita. 94—182 l. (Ez ki is van nyomtatva ily című műben: Collectio Ordinationum Imperatoris Josephi II. Pars I. Dioszegini 1790. pag. 148.) 3) A zarándi veszedelemnek leírása versekben 183—248 l.

Eddig az Aranka gyűjtése. A további 4. 5. pont alattiakat, a mik későbbi járuléknak látszanak, mint tárgyamra nem tartozókat, mellőzöm.

Következik Kötött beszédeiről vagy Verses műveiről szólnom.

¹⁾ M. Tudom. Akad. Értesítő. 1855, 475—76. l.

²⁾ Magam kézírásai: Simigianus, Kollinovic, Cseresz Mihály, Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc b. Apor Péter krónikái, Cseresz Dávid: Horologium Turcicum, Pulai Jánostól: Kuruczvilági dolgok leírása, Fodor Sámuel: Apań utazása 1663, Bartha Boldizsár: Debreczen város krónikája, Súlyom Ferenc: Promptuarium Rerum Transilvanicarum, Bojtini: Historica Narratio quorundam gestorum Sigismundi Báthori.

³⁾ Látható: a kolozsvári kir. Lyceum könyvtárában lévő eredeti jegyzőkönyvi mellékletben.

Verses művei első életírója szerint ezek voltak: *Elegyes Versei* 8-rétben, II. József császár uralkodásának kezdete versekben 4-rétben, *Apróság dolgokról írt Versek*, darabonkint kinyomtatva.

Vannak egyebek is — jegyzi meg az életíró — de azokra most nem emlékszik, hanem gondolja, hogy ezután előkerülnek, mert a nagy embereknek (így véli ő) nem szabad meghalniok, mikor befogják szemeiket.

Én megjelent kötétt beszédű művei közül ez egyet ismerem: *Elme Játékjai*. Írta Aranka György. Nagy-Váradon, 1806. 8-drétben. Előljáró beszéd I—XXVIII. Versek 1—124 l. Egy-e ez az első életírója által említett „*Elegyes Versei*” című művel? vagy más? vagy azok újabb kiadása? megmondani nem tudom, mert az első Budapesti megtalálom nem sikerült.

E kötetben a 20—28 lapon van ily című vers: „*Arany Idő, Felséges II. Józsefnek az 1781. lett meghódolás alkalmatosságával.*” Vajon ez-e az első életíró által említett s a császár uralkodása kezdetét dicsőítő, előbb 4-drétben megjelent s itt valószínűen újabban kiadott költemény? amazt nem látván: meghatároznom nem lehet.

Az első életíró által említett *Apróság dolgokról írt versekről* sincs tudomásom. M.-Vásárhely környékén élt írók s tudósok tán ismerik s közleni fogják. Bár Aranka költészete csak alkalmi s alárendelt értékű: az irodalomtörténetnek még is szolgálat lesz, ha ezen férfiak tudatják azok megjelenése évét, címét s lapszámát. Hihető, hogy az *Elmejátékok*-ba sok van felvéve azok közül, a mit csak egyenkénti első kiadványokból lehetne megtudnunk. Ha tán jobb feledni feledtessenek.

Kerültek elém tanulmányozásom folytán barátaihoz és partfogóihoz írt levelei mellé zárva vagy beiktatva több költeményei, melyekről szintén ez lehet mások ítélete. Én a teljességért megemlítem címeiket s keletkezésök körülményeit. 1797. szept. 15-én Kis Jánoshoz írott levelébe két költeményét iktatta bele. Az első Borosnyai János m.-vásárhelyi ev. ref. tanár beiktatására készült s három vers-párt (distichon) foglal magába, a másik kedvenc ókájához, ki van adva *Elmejátékjai* közt a 116. lapon.

1806. jun. 26-án gróf Teleki Józsefhez írt levele mellé volt zárva három költeménye, az egyiket A-val jelölte meg s írta gróf D—yhez (hihetően gr. Desseffyhez, a kivel barátságban volt) és b. Prónay Sándorhoz, a másikat B-vel, a grófnéhoz és b. Prónaynéhoz, a harmadikat a gróf Teleki anyjához, legidősb gr. Teleki Józsefnéhez és másokhoz is intézte, a mennyiben a gróf a közlést jónak fogná látni.

1810. jun. 9-én Kazinczyhoz írt levelében két csinos anagrammot közölt; egyik: Napoleon s Mária Ludovika császári

felséges pár menyegzőjöknek öröm esztendeje. második: A kis Teleki Domokos születésének esztendeje, római számot is jelentő megfelelő betűkben kifejezve.

Kazinczy 1789 végén (a levél kelte hiányzik) írja, hogy Vályihoz írt levelében olvasta Haska című versét és szerette. Ugyanott engedelmet kérte, hogy Orpheus-a első darabjába következő verseit felvehesse: Lesbiához, Koporsó köre, Nap ha akar felöltözni.

Bacsányi János is írja 1791. jan. 8-án kelt levelében, hogy a Magyar Muzeuumban szép versei vannak.¹⁾

Aranka életének azonban fontosságot, tudományos munkásságának értéket a Magyar Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság létrehozására fordított buzgó és sikeres törekvései adnak.

III.

Lássuk e két társaság történetét s Arankának ezek érdekében való munkásságát.

Vázlat lesz ez csak. Egy egyén életirata keretébe nem fér be teljesen azok kimerítő történetrajza; de a mit adok, megismer-teti az érdeklődőket úgy azok valódi céljával és szervezetével, mint a kitűzött cél eszközeivel, a társaság munkálkodása nyílt és titkos akadályaival s ezen erdélyi irodalmi és társulati egész mozgalmat egyedül vezető, s munkára és áldozatra bíró titkárának, Aranka Györgynek egész belső életével és jellemével.

A mint Révai — az anyaországban — a nyelv és tudomány művelésére egy magyar tudós társaság felállítását indítványozta, a tudós gróf Batthyány Ignác, erdélyi r. kath. püspök lelkét azonnal megragadta ez eszme, hasonlóan Erdélyben alapítására magát elhatározta, s szándékát tudós barátaival közölvén: rá a gyűjtést megkezdette. Fenmaradt egy levele 1785. szept. 17-ről a tudós gr. Teleki Sámuelnek, a ki később erdélyi udvari kancellár lett, s a marosvásárhelyi híres könyvtár alapítója, melyben gratulált a püspököknek szép tervéért, s szept. 25-én kelt másik levelében ígerte, hogy ő is szívesen gyűjt résztvevő tagokat.

Ez azonban nem jött létre.

Komoly elhatározással s mély hazafiúi érzéssel látott munkához Aranka György 1791-ben, midőn az elébb már megjelölt Magyar Nyelvművelő és kéziratkiadó kettős Társaság felállításáról való két Rajzolatját a haza Felséges Rendeihez jan. 2-án beadta, de egyszersmind a Görög Deme-

¹⁾ Látható az erdélyi országos Muzeuumban levő Aranka-gyűjteményben, egy jókora nagyságú, mind eredeti levelekből álló kötetben.

ter és Kerekes Ábel által szerkesztett ujságnak is közlés végett beküldötte, ¹⁾ hódolva azon elvnek, hogy csak a nyilvánosság az, melynek ölen a jó eszmék életet nyernek, a hazafias szándék megvalósulhat.

Mind az ország, mind a törvényhozás kedvezően fogadta az indítványt. A honfiak és honleányok örvendeztek, az országgyűlés 1791-ben, a március 8-ki XXXIV. ülésben a 6-ik pontban kijelentette, hogy a kérést akkor tárgyalja, mikor a kir. főkörmányszék is jelen lesz. ²⁾ Azon évi ápril 15-ki ülésben jelen levén a kir. főkörmányszék, kimondatott, hogy Aranka György igyekezetét helyesnek és szükségesnek ismerik el, azonban a kormányzó ajánlá, hogy azon hasznos tárgynak megfontolására és kidolgozására válaszszon ki megbízottakat mind a kir. főkörmányszék, mind az országgyűlés, a kir. főkörmányszék kész lesz kebeléből ilyeket kiküldeni, mihelyt az országgyűlés a maga biztosait megválasztotta.

A kir. főkörmányszék eltávozásával a kk. és rr. a következő bizottságot választották: A z o r s z á g k k-ból és r r-deiből: b. Jósika Antal, b. Kemény Sámuel, gr. Haller József, b. Weselényi Farkas, gr. Toldalagi László, b. Josinczi Sándor, Cserei Elek, Fekete Ferenc, Aranka György, Rosenfeld Fridrik, Tartler János, Bertalan János, Fülep Sámuel. — A z i s k o l a t a n í t ó k k ö z ű l: Cserei József, szebeni, Bolla Márton, kolozsvári r. kath., Szathmári Mihály kolozsvári ev. reform., Pákei József kolozsvári unitárius, Szontagh János kolozsvári augustana confessión levő tanítók, kiknek értesítése az egyik itélőmesterre bízott. ³⁾

Az országgyűlési jegyzőkönyvben nincs nyoma az Aranka beadványa feletti tanácskozásoknak, csak e végzés olvasható röviden a július 20-iki ülés tárgyalásai sorában: „Olvasztatik a tudományi dolgokra és egyszersmind a magyar nyelv művelésére szükséges eszközöknek kinyomozására rendeltetett deputatio munkája“. Végzés: „Felolvastatása után megállítatott.“ ⁴⁾

Hogy folyt a tanácskozás? Miként fogadták az ország választottai a hazafias beadványt? nem tűnik ki. Az elfogadott munkát egészen az Arankáé, az ország akkori törvényei s szokása szerint latin nyelvre fordítva itt-ott csekély módosítással. Meg van az országgyűlési jegyzőkönyv II-ik szakaszában (I r o m á n y o k, feliratok, törvények k j a v a s l a t o k s a t.) ⁵⁾

¹⁾ Magyar Kurir Toldaléka 1791. 1—13. l.

²⁾ Országgyűlési Jegyzőkönyv. 281. l.

³⁾ Országgyűlési Jegyzőkönyv. 367—68. l.

⁴⁾ Ugyanott. 574. l.

⁵⁾ Címe ez: A magyar nyelvnek művelésére felállítandó Társaságnak Rajzolatja. Utána mindjárt latinul: In puncto erigendae Societatis ad culturam linguae hungaricae destinatae: Planum Deputatio-

Aranka meg volt elégedve az eredménnyel, de részint mivel kis dolgozata elfogyott, részint mert újabb lelkesítésnek, bővebb bizonyításnak és dologkifejtésnek szükségét látta, másodszor is kiadta *Rajzolatját* kisasszonyhó 1-én 1791. Itt látszik meg Aranka hazafias lelkülete egész szépségében. Elmondja, mennyit tünődik e tárgy felett, mily fontosnak látja nemzete művelődésére nézve az anyai nyelv felkarolását és tudományos művelését, hosszas gondolkozás után minő eredményekre jutott; kéri honfitársait és a honleányokat, pártolják az általa indítványozott társaságot, ki pénzzel, ki könyvekkel, ki egyébképen, a mint módja engedi s szíve súgja. Higgye el a nemzet, hogy csak ez úton éri el más népek becsülését, ez eszközök által biztosíthatja jövőjét honában.

Első művében, mit az országgyűléshez adott be, *Felleges Rendek!* címen szólítva meg azt, a társaság szervezetét rövidben így formulázta: „legyen egy örökös titkár és két író deák, fizetéssel, egyik a titkár segéde; legyenek fizeteses társak, legyen elnöke az erdélyi kormányzó, Kolozsvárott a piacon vagy piacos helyen háza, abban nyomtató sajtója, könyváruló boltja, mikből jövedelem is várható, könyves háza, olvasó és billárd szoba, a titkoknak szállása. A társaság költségét 27,000 forintra számította, mire az ország a *Studiorum fundus*-t ajánlhatná fel, vagyonos hazafiak is ajándékozhatnának rá. Lám a testvér hazában egy nagy hazafi 50,000 forintot ajánlott fel ily célra; ¹⁾ ő maga míg más mód lesz, fizetése tizedrészét ajánlta fel. Végén kérte a kk-at és rr-eket, hogy ő felségét a társaság kegyelmes megerősítésére kérjék.”

Ez első művével célja az volt, hogy a Magyar Nyelvmevelő Társaságot úgy, a mint ő azt magának képzei, az erdélyi magyarsággal előbb elméletben megismertesse, a nemzeti nyelvnek tudományos, társadalmi és közművelődési tekintetben fontosságát kimutassa s az eszmével a hazafiak minél nagyobb számát megbarátkoztassa.

Látván az általános felbuzdulást és tettvágyat, rá egy körlevelet bocsátott ki, melyben bátran és szabadon tárta fel egész bensőjét.

„A Nyelvmevelő Társaságnak — úgymond — célja a magyar nyelvnek, mint nemzetinyelvnek fennmaradása, tisztán megtartása s világának terjesztése. Az elsőre tartozik, hogy a két hazában legelőbb is a folyó köz nyelv, azután az igazgató és ítélő fő fő székek nyelve, nem különben

nis Systematicae ex hungarico sermone translatus. 131—137. l.

¹⁾ Marczibányi Istvánról szállongott akkor e hír. *M. Tudós Társaság Évkönyvei.* I. 1831—32. 4-rét 32. l.

az iskolákban a tudományok nyelve is a nemzeti legyen. És pedig a lehetőségig nem csak a magyar nemzetben, de az egész magyar korona földén, az azon levő más hívei között is a szent koronának.

„Igaz, hogy ma is az országgyűlésen, az igazgató és ítélő főszeken, vármegyéken és székes helyeken a magyarok között a folyó nyelv a magyar, a jegyzőkönyvek, tudósítások, részint rendelkezések is magyarul kelnek; néhol az iskolákban, némely főbb tárgyak magyarul tanítatnak; az idő és szép elmék, mind a tudományokban mind kivált a versszerzésben, történet és mesék írásában jeles remekeket mutatnak fel, — de még sok van hátra. A mit e részben egyes, sőt hatalom is véghez nem vihet, azt egy társaság más nemzetek sérelme s nyelvek ócsárlása nélkül lassanként szépen előmozdíthatja, az iskolákban minden nemzetek nyelvéhez alkalmazott jó magyar kézi könyvek írásával és a készeknek felvételével, azután szép magyar könyvek kiadásával és az idegen nyelven megjelenő hasznos és mulatságos könyvek, utazások, történetek, római mesék s hasonlók jó és tiszta fordításával.

„A másodikra, a nyelvnek a magatisztaságában fentartására felhozható — mond az író — hogy a régi görög nyelvben is sok volt a dialectus, de legszebb volt az athenebeli vagy az attikai. A mit mások cifrán s erőltetve, ezek egyszerűen s a nyelv természeti szépségére ügyelve fejezték ki. Ezért fogadták el mindentűt s tartották legszebbnek. A régi latin nyelvben is három időszak volt: a virágzásé, az arany, a hanyatlásé az ezüst s a lesüllyedésé a vaskorszak. Az elsőnek ismertető jele, hogy azt bárki olvassa, érti, érzi, nincs benne homály, szépsége természetes, nem keresett, hallása, olvasása gyönyört ad. A másodikban és utolsóban sok az idegen és új szó, nehéz a megértés a szokásból kiment vagy idétlen szók miatt.

„A magyar nyelvnek is meg van mind dialectusa, mind arany, ezüst és vaskorszaka. Erdélyben különbség van a várnagyok és székelység nyelve közt, Magyarországon a Duna-Tisza melléki s más vidékek lakosinak beszédi közt. E különbségek, mint dialectusok nincsenek kárára a nyelvnek, sőt kivált a versíróknak hasznosak. A kik folyó beszédben irnak, illő a szebb dialectust követni. A Nyelvmívelő Társaság ezek különbségeit kimutatja, a különbözőségeket a nyelv törvényeire alkalmaztatja, megbírálja s a jót elfogadásra ajánlja. A dialectustól különbözik a provincialismus, ezt helyeselni nem lehet s a Társaság ezeket is kimutatja, kiadandó szótárában megjegyzésekkel kíséri és felvilágosítja.

„Régi íróink is írtak szebben és rozszabbul. Magyar kevés volt s az ország közepét foglalta el, szélein hagyta, s oda fogadta

a más népeket. A mohácsi vészkor épen ezt a közepét foglalta el a török Magyarországnak, s megrontotta nyelvét. A kik a tótok és németek közé vonták meg magukat, azok sem tarthatták meg tisztán nyelvöket. Azután a fő fő emberek felvették a latin nyelvet, gyermekeiket idegen nyelvhez már a bölcsőben szoktaták, ezért némelyik nem tudta anyanyelvét, másik mint idegent tanulta meg. Ezért nem tudják sokan tökéletesen nyelvöket. A papság sem használta felsőbb iskolákban a magyar nyelvet. A mit tudott a magyar, a cselédektől s a parasztoktól hallotta. Némelyik pap, hogy magyarul predikálhasson, deákul írta meg azt s azután fordította magyarra. Nem csoda, ha nyelvünk multja annyi szomorítót hagyott fel. A Nyelv-mívelő Társaságtól ezek javítását várhatja a haza. A régi jó könyvek előadása s megvizsgálása által a jóra figyelmezteti a nemzetet s közönségessé teszi a mi általánost és szépet lát benne, az újabb és ifjabb írókat szépre és jóra serkenti és vezeti.

„A harmadikról vagy a nyelv világának terjesztéséről írja: hogy a nyelv udvarának világán annak szélére, hosszára való kiterjedése mértékét érti. Ez annál nagyobb, minél közönségesebben kiterjedett mind a hazában, mind annak határain kívül. A magyar nyelv, hogy Európában szerencséjét tehesse, okosan remélni nem lehet. Maga kebelében tehát a terjesztésre annál nagyobb szükség van. A nemzeti iskolákban van e részben az egyenes segítség. A Nyelv-mívelő Társaság emelheti annak mind kedvességét, mind dicsőségét. Erre szolgál egyebek mellett az, hogy a nyelv természeti tulajdonságát, könnyűségét, szépségét világosságra hozza, a haza természeti, geographiai és polgári igaz és helyes ismeretét neveli, régiségeit, történeteit egybegyűjti, s jól kidolgozza, krónikáit megjobbítja, ahazai munkákat bármily nyelven legyenek írva, recensio útján folyóírásában megismerteti s a külföldi érdemesebbeket szintén, kivált az utazásokat lefordítja, a tudományos és szép mesterségeket illető könyvek imertetése alkalmával azoknak állapotját előadja, a gazdaság, kézművek és kereskedés rendében a külföld abbéli haladását leírja s közönségessé teszi; a görög és deák szép elmék írásait megismerteti s szép magyar folyóbeszédekben kiadja. Így vezeti a nemzetet a bölcsesség, a tudományok és mesterségek ezen régi népek nyelveiben élő forrásaihoz.

„Ez lesz a Magyar Nyelv-mívelő Társaságnak célja. Látható, hogy ez nem egy, de sok egyesült munkás kéznek lehet elérhető sikere. A Társaság egy központ lesz, melyben a nemzeti szép elméknek egybe kell köttetni, hogy ez által a téves úton járók jóra téríttessenek, hogy a nemzeti munka nagy mezeje megnyitván: kiki ajándékát, tehetségeit készületéhez képest a magas meggyében, hazája és nemzete dicsőségére, magát illőképen

elfoglalhassa. És erre s ebben leendő illő segedelemre hivatnak meg újra is minden szép elmék, e nemes hazának szeretetétől buzgó szívű fiai és leányai.¹⁾

Hogy a lelkes hazafiúi szózat az egész ország magyarságának szívében mély viszhangra s nagy tetszésre talált, kitűnik fogadtatásából. Mindenütt arról beszéltek, szerzőjét magasztalva. Minden honfi kebel tettre vágyott. De nem látszottak tudni, hol s miként kezdjék meg a fontos hazai munkát. E végre írta Aranka csakhamar fennebb már érintett s az országgyűlésre is beadott gyakorlati irányú második Rajzolat-ját, mely a teendők mivoltát és sorrendjét részletesen írta elő.

Íme néhány érdekesebb pontja.

A munka elején a kolozsvári Zsigmond-templom és környezete rézmetszetben s alatta e cím: A Magyar Nyelv-mívelő Társaságról újabb elmélkedés. Tovább van egy levél Bevezetés, melyben örömet fejezi ki szerző — „hogy a midőn minap két Rajzolatocskát, egyet a kéziratok kiadásában, mást a magyar nyelv-mívelésében világra bocsátott, a csekély kezdetű igyekezet mindjárt közönséges helybenhagyást nyert. A haza érdemes fiaiban és leányaiban — úgymond — nemzet és valláskülönbség nélkül a haza ékesgetésére és boldogítására ily megegyezett készséget tapasztalván, úgy véli, méltán is örvendezhetett. De azután arról kezdett gondolkozni, hogy lehetne ama szép gondolatokat az árnyékból a valóság fényére hozni.“

„Az egyiket — így folytatja — a Kézírások kiadása tárgyat különösen Szathmáry Mihály és Benkő József tudós urak és barátai utasítása s jó hazafiak s honleányok segedelme által, sok törekedései után annyira vitte, hogy az megvalósodott. A magyar nyelv-mívelése volt hátra, egy szélesebb s nehezebb tárgy! Ebben a Rajzolat kiadása után is zavarban lenni tapasztalt némelyeket, sőt maga is tűnődött, hogy lehessen azt megvalósítani, s ha az intézet felállhat is, mihez kezd, mit mivel, s a haza irodalmának hogy tud megfelelni. Ez bírta rá, hogy ezen Elmélkedést előbb önmegnyugtató végett, azután másokért országos és bölcsőbb ítélet mérő serpenyőjébe tenni bátorkodjék.“

Ezután következik a cím: A Magyar Nyelv-mívelő Társaság felállításáról és annak módjáról meghatározottabb Elmélkedések.

Ennek módjáról gondolkozván: ezekre lehetne főképen vigyázni: I. A költészetre stb. II. A Társaság munkálkodása tárgyaitra stb. III. A Társaság organisatiójára stb.

¹⁾ A kolozsvári kir. Lyceum könyvtárában levő eredetiből.

I. A költség forrásaiul ajánlja 1) A honfiúsítási díjt (Erdélyben 1000 arany), a miből hogy mennyi fordíttassék e célra, a kk. és rr. határoznák meg. 2) Az önkéntes adakozásokat. B. Naláczi József például ajánlott 1000 rfrtot, továbbá könyveket, kéziratokat, Kolozsvárott és M.-Vásárhelyen a társaságnak ajándékozandó házat, telket vagy legalább ingyen szállást. 3) A török háború alkalmával a nemesség által nyugtára szolgáltatott adakozások pénzértékét, a mennyire az illetők e célra átengednék. 4) A felséges uralkodótól és uralkodónétól remélhető segélyt.

II. A Társaság munkálkodása tárgyait tennék: I. Szakasz a) a nyelv művelése, b) a mindkét honbeli magyar nyelv egyesítése, c) a nyelv bővítése. II. szakasz: a) az ismeretek terjesztése, b) akadályok elhárítása stb. III. szakasz: az ismeretek eszközeinek megtalálása. IV. szakasz: a haza megismeretése.

III. A Társaság rendezése (Organisatio) a mi abban állana, hogy legyen egy feje vagy elnöke, titoknoka, a titoknok válaszszon maga mellé munkás társakat s az elnök (a kinek a kormányzónak kellene lenni) neve alatt hívja meg azokat. Ezek közül választassék egy tanács, a melynek gyűlésébe a munkás tagok is meghívassanak. sőt azok is bemeheessenek, a kik a társaságnak nagyobb ajándékokat adtak.

A Társaság 1792-re adja ki munkái I. szakaszát, mely álljon 10 ívből, a másik esztendőben a másodikat szintén 10 íven, erre legyen 2 frt az aláírás, s a kik fizetnek, azoknak ezért küldessék meg.

Próbálja meg a Társaság egy nagyobb aláírást is kezdeni, a minő b. Naláczi Józsefé, (1000 frt) és ifj. gr. Teleki Sámuelé, a ki 10 évig száz-száz forintot ajánlott, Rettégi Sámuel 200 frt.

Az így gyűlendő ajánlatokból egy íródeáknak adatnék 200 frt. A secretariusnak 500 frt. Ujságok, könyvek stb. szerzésére 200 frt.

Ezekről a secretarius számolhat a tanácsnak. A Társaság pártfogója lenne a kir. kormányzó. Az évi jövedelem összegét lehetne e szerint számítani: B. Naláczi József adománya évi kamatja 50 frt. Gr. Teleki évenként 100 frt. Szamosújvár városánál a honfiúsítási díj vagyis 9000 forint kamatja 450 frt. Ebesfalvái 450 frt. Witt nevű honfiúsított úr egyelőre honfiúsítására felajánlott 50 aranyot, kamatja 11 frt 25 kr. Rettégi 200 forintjának kamatja 12 frt. Összesen 1071 frt 25 kr.

Ez az Elmélkedés tartalmának rövidbe szorított vázlata.

Egész könyvecskéjén át fejtegeti Aranka e kérdéseket, azon nyomon haladva, mint első Rajzolat-jában, de sok helyütt bővebben s részletezőleg kifejtve. Berekesztésében az ország

kk-hoz és rr-hez lelkesítő szót intéz. „Egy ezer esztendő után — úgymond — hazánk egén, mintegy új napnak feltámadását hirdeti a vigyázónak szava. Ébredjünk fel álmunkból ennek örömmel fogadására s köszöntésére. Szépek s vigasztalással teljesek sugárainak első bár igen gyöngye előhírnökei. Keljünk fel nemes hazánk érdemes fiai és leányai, ajánljunk be fejenként áldozatot a Mindenhatónak, a töredelmes szív áldozatát, a ki hazánkat annyi veszedelem és pusztulás között is megtartotta, és több régi hatalmas nemzetek sorsa szerint nem csak megsemmisülni nem engedte, de alkalmat és időt adott nekünk, hogy hazánkat fentarthassuk s boldogulására lehessünk... Keljünk fel hát s buzduljunk áldozatra, itthon s távollevők, minden nemzetbeliek, kik e hazában élnek. Egyesítsük sorsunkat, tegyük közönségessé nyelvünket, s azon való gondolatinkat és ismeretünket szedjük össze s kössük mintegy csomóba, adva azoknak közönséges folyamatot, mert csak így válnak azok hasznosakká... Így szedte össze és kötötte egy csomóba a nagy mennyei gazda, az égi lámpások alkotója a világosságnak elterjedt szemecskéit. Így lettek azok mind elég erősek, mind alkalmasok a világ kiterjedt határainak tökéletes megvilágítására... Még csak kevés erőfeszítés kell, s ízlelni fogjuk mindnyájan gondos igyekezeteink kicsiny, de édes zsengejét. Unokáink hálaadással veendik tőlünk ez ajándékot, melynél atyja gyermekének szebbet soha nem hagyott. Midőn a hír ez ártatlan, de bátor és nemes igyekezetnek emlékezését sebes szárnnyain kihirdeti, a szomszéd pallérozottabb nemzetek szívét irántunk való tisztelettel megtöltvén: az érdemesek nevét magasztaló dicséretekkel fog az hozzánk ismét visszafordulni.“

A hazafiúi emelkedettséggel irt buzdító szók megtermették a kívánt gyümölcsöt a közönségben, s lelkesedésre bírták az országgyűlést. Nehány nappal ezután Witt Wilhelm nevű egyén honfiúsítási megtiszteltetéséért — ha megnyerheti — a M. Nyelv-művelő Társaságnak egyelőre 50 aranyat ajánlott fel. Ugyanazon évi kisasszonyhó 6-án a XCIX. országos ülésben Vinkler Miklós kir. főkor. titoknak és Etienne András orvos honfiúsítottak, díjak elengedtetett, de oly föltétellel, hogy a magyar nyelv művelésére felállítandó Társaságnak száz-száz aranyat fizessenek.¹⁾ Szamosújvár és Erzsébetváros örmény városok két-két ezer aranyat ígértek az ország szabad kir. városai közé felvételökért.²⁾ A kk. és rr. pedig még 1791-ben törvényt alkottak e tárgyban — szám szerint a 45-diket — melynek végsorai így hangzanak: „Minthogy pedig az ország kk. és rr. a magyar nyelvnek na-

¹⁾ Országgyűlési Jegyzőkönyv. 657.

²⁾ Ugyanott. 1792. 253. l.

gyobb eredménnyel művelésére Társaságot szándékoznak alkotni, remélik, hogy ő Felsége, mint született magyar király, azon Társaságot, miután annak alapja a beadott terv szerint megvettett, kegyelmesen megerősíteni méltóztatand.¹⁾

Az erdélyi magyarság első óhajása azonban az udvarnál nem talált azon jó fogadtatásra, a mire számítottak, s azon felíratra, melylyel a kk. és rr. a magyar nyelv iránti említett törvénycikket fölterjesztették, oly kétértelmű királyi válasz érkezett, mely a kedélyeket egészen lehűtötte, az uralkodóház benső tanácsosai és a magyar nemzet gondolkodása és érzülete közötti nagy különbséget simán bár, de eltitkolhatatlanul napfényre hozta, s oka lőn azon szomorú ténynek, hogy mind a két tervezett magyar társaság, évekig tartó vajadás, huzás-halasztás, más és más utak keresése, céljainak elérése végett tömérdek megtett és füstbe ment munka, a tenni vágyás és tenni nem tudás köszikláján végre is teljesen hajótörést szenvedett.

A felség 1791. máj. 26-án kelt kir. leiratában, mely az 1792-ki országgyűlésen kisasszonyhó 25-én tárgyalatott,²⁾ e tárgyban így nyilatkozott: „A mi illeti a magyar nyelv művelésére alakítandó Társaságot, miután az e célból hozott 45-dik t. cikk tárgyában már 1790. nov. 2-án kelt s önként kiadott legfelsőbb k. kir. leiratban ideiglenesen gondoskodva van, mit a kk. és rr. a törvénycikket kísérő iratában maguk elismernek, s a melyben meg van parancsolva, hogy az ifjúság mindenütt saját anyai nyelvén műveltessék, de különösen taníttassék a magyar nyelv oly helyeken, a hol több nyelv divatoz, mint fő-fő nemzeti nyelv, sőt a latin nyelv tanításában is emeltyűül az használtassék,³⁾ ez okból ezen 45. t. cikket más többekkel együtt a kk. és rr. hagyják ki s bízzák a rendszeres bizottságra, az említett nov. 2-ki kir. leirat pedig tartassék meg...”

Időközben a szelid lelkű II. Lipót király és fejedelem meghalt s utána I. Ferenc következett. A kk. és rr.-nek ezt a nagy változást mindenben tapasztalniok kellett. Az új uralkodó felség intézkedései 1792. Szent-Mihály hó 28-án tartott országos ülésben elfogadtatván: a szóban lévő törvény tárgyalását rendszeres bizottságra, a mint Erdélyben gúnyos vonatkozással szokták mondani: a d graecas Calendas utasították.⁴⁾

Az udvar kedvezőtlen elhatározásának okozói a szászok voltak, a kikben már ekkor élénken működött a magyar nyelv és törekvések iránti ellenszenv, a mi az új fejedelemnél kész gyámolításra talált. Rosenfeld kir. főkormányzszéki szász tanácsos felszólít-

1) Ugyanott, II. szakasz 54. l.

2) Országgyűlési Jegyzőkönyv. 1792-ről, 49. és 109.

3) Ugyanott, és a II. szakasz. 54. l.

4) Ugyanott 310. l.

tatván a M. Nyelvmívelő Társaság iránt véleményadásra: „azt elvben minden hazafi pártolására méltónak, a magyar nyelv mívelését hasznosnak és szükségesnek nyilvánította, de az alapszabályok azon intézkedésére nézve, hogy a honfűsítési díjak erre fordíthatassanak, megjegyezte, hogy a honfűsítési díj a három erdélyi nemzetet egyenlő joggal illeti, ő tehát a szász nemzetet illető harmadrészt a vagyoniilag gyöngén ellátott szász gymnasiumok sorsa javítására kívánja fordíttatni, hogy ne láttassanak a más két nemzet mellett e hazában mostoháknak; arra a pontra nézve pedig, hogy a magyar nyelv az egész Erdélyországban közönségessé tétessék, megjegyezte, hogy az ezen célt előmozdító eszközök, s szabályok azon intézkedése, hogy az erre törekvés minden erővel előmozdítandó, a hazai többi nyelvekre nézve mintegy felsőbbiséget, hogy ne mondja, erószak színtel viseli; elhallgatván az uralkodó felség német tartományait, tudva van, hogy a Magyarországon lakó népek nagyobb része, az egész erdélyi szász nemzet s a rajta kívül élő sok népek a magas műveltségi fokon álló német nyelvet beszélik, a kiket bajos lesz arra bírni, hogy a műveltetni csak most kezdő, s szépségben és erőben a németet túlszárnyalni nem képes magyar nyelvet tanulják el. Ez okból hogy ellenmondás, vagy a magyar nyelvnek túlkapása ne következék be, nézete az, hogy a szóban lévő Társaság működése valamivel szűkebb körre szoríttassék.“¹⁾

Enyhébb ennél, de lényegében mégis a szász ellenhatást fejezi ki a M. Nyelvmívelő Társaság munkái I. kötetére egy szász bírálónak azon megjegyzése: „hogy egy hódító nemzet nyelve csak akkor nyomja el a meghódítottakét, ha az övé műveltebb, különben nem. Példa rá — úgymond — erre Róma, mely Görögország nyelvét soha elnyomni nem tudta, mert a görögök műveltsége nagyobb volt a rómaiakénál, nyelvök szebb s irodalmuk gazdagabb.“²⁾

A M. Nyelvmívelő Országos Társaság tehát nem létesült, nem azért, mintha Aranka nem lett volna elég alkalmas kezdeményező, nem az erdélyi magyarság lanyhasága vagy részvétlensége, de a szászok féltékenysége s magyarellenes érzülete miatt, a mit az erdélyi kancelláriánál szolgáló fiaik a magyar iránt elég bizalommal nem viseltető uralkodónál érvényesíteni bírtak

IV.

Szívósabb volt azonban mindenha az erdélyi magyarságban a feltett hazafias céljai kivitelében való akaraterő s állandóbb a

¹⁾ Magyar Történelmi Tár. MDCCCLXI. IX. köt. 179—80.

²⁾ Siebenbürgische Quartalschrift. V. 1797. 206—278.

kitartás, hogysem nyelve művelődésétől oly könnyen elriasztathattott vagy elidegeníthetett volna; sőt az akadályok még inkább buzdították, az ellenállás nagyobb tevékenységre ösztönözte. Aranka nem szűnt meg az egész országban, sőt a testvér Magyarországra ki is az ügy érdekében levelezni, a hazafiaktól egyre gyűltek az áldozatok, a kormányzó rokonszenvezett azon eszmével, hogy a függőben maradt országos M. Nyelv-művelő Társaság helyett egy Próbátársaság álljon fel az ő védelme és felelőssége alatt. Ez magát a már ismeretes célra szervezze, munkáját a tervezett országos Társaság alapszabályai értelmében kezdje meg, hogy az udvar és ország lássa és győződjék meg annak hasznossága, a közműveltség érdekében szükségessége és kivihetősége felől. Maga Aranka elbeszéli ezt néhány évvel később kiadott munkáik I. darabjában.

„A mi a Társaság célját, tárgyait s azok folytatása módját illeti — így ír ő — azokban a hazafiaknak nem kell bővebb felvilágosítás. Nyilván van ugyanis, hogy az Országos Nyelv-művelő Társaság a felső uralkodó elhatározásától függ, s ezért meg nem indulhatván: ez a mostani csak egy Próbátársaság, arra állítva össze, hogy a míg amaz országos megindulhat, addig annak helyes, célra vivő eszközei megismertessenek, a célszerű módok megpróbáltassanak, a jó elmék és munkás kezek egybeköttetésbe hozatván az ismeretek és igyekezetek hasznos és ártatlan utaira vezéreltessenek, szóval: ez kicsinyben az legyen, a mi az akar lenni nagyban. At lehet látni ebből, hogy ennek más célja és módja nem lehet, mint annak, a mely az országos Társaságnak elébe iratott, helybenhagyatott és 1791-ben a közönséges újság levelekkel is közönségesé tétetett. Ha e Próbátársaság munkás tagjai igyekezetök tökéletes próbáit nem adhatják is, az Országos Társaságból meghatározott pontokban változást tenni teljességgel nincs hatalmuk.”¹⁾

Megalakult tehát a kormányzó pártfogása alatt csak mintegy útkészítőül a Próbátársaság 1793. dec. 13-án Maros-Vásárhelyen; elnöke volt a kormányzó. távolléte idején, helyettesévé kinevezte helybeli alelnökül gróf Teleki Mihályt; a társulat állott jóltevő és munkás tagokból, a közgyűlés intézte a társulat közdolgoit, a munkás tagok a tudományos dolgokat s a mi azok előmozdítására szükséges volt. Második ülésük volt dec. 10-én, harmadik 21-én. A 4-ik ülés jegyzőkönyve hiányzik. 1794-ből meg van a márc. 16-iki ötödik, a május 15-iki hatodik, május 21-iki hetedik jegyzőkönyve. Hiányzik a 8-diktól a 12-ig terjedő ülés jegyzőkönyve. Teljes meg-

¹⁾ A M. Nyelv-művelő Társaság Munkáinak I. darabja 1796. 10. l. Vesd össze: Magyar Történelmi Tár. IX. köt. 182. l.

alakulásuk után első gyűlésük volt azon évi július 15-én, második 17-én, a harmadik július 21-én, midőn az elnökséget a gróf kormányzó vitte, a mely alkalommal Aranka a kir. kormányzót, az 1791-iki országgyűlést és II. Lipót fejedelmet dicsőítő beszédet tartott, igérte, hogy a Társaság munkálkodása I. darabját nem sokára szerencsés lesz bemutatni, megköszönte megjelenését s kérte, hogy vegye oltalmazó szárnyai alá ez ifjú Társaságot.¹⁾ Ezen három ülés jegyzőkönyvei azok közé tartozván, melyek hiányoztak, nem vagyok képes megmondani: hányadik volt egyik vagy másik. Azonban ha a megalakulástól kezdjük a gyűléseket, ezeket nem mondhatjuk elsőeknek, hanem az alakuló ülések folytatásainak.

Ez évben Szent Jakabhó 14-én Aranka a Társaság munkás titkára újabb felszólítást bocsátott ki annak nevében. Ez közölve lévén,²⁾ elég lesz ráhivatkoznom, csak a bezáró részből idézek néhány jellemző mondat.

„A társaság nemes igyekezetének valósítása — úgymond — sok költséget kíván. Az eddig kijött nyelvmestereket, szótárakat, régi és új magyar könyveket, kézírásokat, a haza történetének kútfejeit, krónikáit, minden nyelven való íróit, a régi és új idegen nyelveken lévő szép elmék darabjait, utazásokat magának meg kell szereznie, erre maga elégtelen lévén, a hazafiak segítségéhez kell folyamodnia.... Megnyitja tehát a társaság azt a dicsőségnak és becsületnek útját, a két nemes haza és az egész nemzet előtt közönségesen és annak minden érdemes fiát és leányát, a kiknek fog tetszeni, mint társaságbeli tagokat, hogy a társaságban részt vegyenek, kiterjesztett karokkal hívja s hogy a teherben osztozni ne sajnálják, buzgó szeretettel kéri. Tessék a hazának felajánlott nemes és alkalmas elméknek idejeket és tehetségöket velünk egybekötve, édes terhünket könnyebbíteni, és mint a magyar nemzetnek szeretetével égő buzgó hazafiainak és leányainak könyv, kézírás és munkabeli, hathatós segedelnek által is, hazájok szeretete mértéke szerint, ezen dicsőséges igyekezetnek elősegítésével s munkájokkal majdan elenyészett nevöket a haza munkáiban halhatatlanokká tenni.... A szükség fedezésére s a Társaság számának megtudhatása végett kívánatosnak látjuk, — úgymond — hogy a ki a Társaságba belépni akar, magát legalább 5 rénens forint letételével avassa be s azután is minden esztendőben azt tegye le, jelenlétét és ajánlatát Maros-Vásárhelyre Aranka György és Ábel Károly, vagy a kiknek keze ügyébe leszen, Kolozsvárat Cserei Farkas vagy

¹⁾ Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkái. darabja. 30—

²⁾ M. Történelmi Tár. IX. kötet, 181—185. l. Eredetije a kolozsvári kir. Lyceum könyvtárában.

Fekete Ferenc társaink kezeibe küldvén. A könyvszerzők és más kevés jövedelmű munkás tudós társak kiadandó munkáikkal vagy más szép könyvvvel és kéziratokkal is az 5 forint letétele nélkül beavathatják magukat.“¹⁾

A felhívást siker követte. Honfiak és honleányok, tudósok és tudománykedvelők siettek a hazafias Társaság tagjai közé magukat beavattatni, a kitűzöttek egyikéhez vagy másikához jelentkezés által. 1794. A Szent Jakabhoz 20-án tartott társasági ülésben a következő tagsági ajándékok jelentettek be:

a) Azoknak a jóltevőknek és részszerint társaknak neveik, kik magukata Nyelvmívelő Társaságba könyvbéli adománnyal ajánlották be D'Andoj (Coelestin) úr adott 62 darab könyvet. Orvos doctor údösb Pataki Sámuel 26 darab könyvet. Benkő József 1 darabot — mások többet, kevesebbet sat. Aranka György 44 darab könyvet. Vásároltak 8 darab könyvet. Együtt 180 darab.

b) Kézírásokkal magokat beavatott jóltevőknek nevi. Özv. gr. Bethlen Lajosné adott 1 darab könyvet, írásdarabot 40-t, Gr. Kendeffi Elekné adott 61 darab kézírást. Professor Kasza András adott 18 darab kézírást, együtt 134 darabot.

c) Pogány pénzek jöttek be e szerint: Secretarius Kenderesi Mihály úrtól 14 darab,²⁾ gr. Bethlen Lászlónétól 30 darab, prof. Kasza úrtól 12 darab. Együtt 58 drb.

d) Régiségek: özv. gróf Bethlen Lászlónétól.³⁾

e) Ércsek. Gróf Bethlen Imre úr adott egy egész gyűjteményt. Aranka György egy egészset. Vizkeleti úr 94 darabot.

Ugyanezen felhívásra egy 1794. évi jul. 21. tartott társasági ülésre beadott jelentés szerint M. Fekete Ferenc úrnál, bizonyos adomány mellett, a M. Nyelvmívelő Társaságba magukat beavatták s az első esztendőre adtak készpénzt e szerint: Gróf Teleki Sámuel mint jóltevő adott 50 frtot s erre magát tiz esztendőre kötelezte. Ugyanezen gróf a beavató 5 frtot befizette. Nagyobb összegeket adtak: gróf Bethlen Pál 30 frt. Titoknak Aranka György beadott gyűjtésül 63 frtot. M. Gróf Teleki Domokos úrfi 15 frtot. Huszonöt egyén adott 281 r. frt. 40 kr. Ugyan M. Fekete Ferenc úr jegyzése szerint a nemes Társaságnak ígértek esztendőnkénti segedelemül kilencen 168 frtot.

Sőt van ezen buzgó gyűjtőnek egy saját kézzel írt kimutatása 193 frtról 20 xrt tagsági bevételről, mely kelt jul. 10-én

¹⁾ Ugyanott. 184—185. l.

²⁾ Erről a kolozsv. kir. Lyceum könyvtárában levő illető fasciculusban külön jegyzék van, mit az ajándékozó 1791. kisasszonyhoz 12-én két példányban állított ki Felső-Szálláspatakon

³⁾ Nincs megírva mi? és mennyi?

1794-ben, a mi hogy hol van elszámolva, vagy tán a legelső pont alatti 281 forintban 40 krban befoglaltatik — a kezzeimuel volt adatokból meg nem értettem.

Ezen ideiglenes Próba Társaság szervezete a fennlevő adatokból összeállíthatólag ez volt.

Főelőülője az erdélyi kir. kormányzó, helyettese Maros-Vásárhelyt gr. Teleki Mihály, főtitoknok Aranka György; tagjai: jóltevő és munkás tagok, helybeliek és távollevők. Eleinte a társaság minden dolgát nagyobb közönséges ülésekben intézték az alelnök, főtitoknok és a kik a munkás és jóltevő tagok közül megjelentek; később a társaság és közgyűlések teendői a Társaság helybeli munkás tagjaira mentek át, a főtitoknok vezetése alatt; azok intézték a tudományos ügyeket, a gazdaságiakat a főtitoknok, a közdolgokat pedig a főelnök. E rendszeren azonban a kormányzó főelnök jónak látta változtatni, annyiban, hogy a Társaság köz- és gazdasági ügyei intézésére az alelnök felügyelete alatt hat személyű igazgató tanácsot állított fel, ennek egyik tagja a főtitoknok volt, s ezek és a közgyűlés intézték a Társaság minden ügyeit. A tanács minden hónapban legalább kétszer köteles volt gyűlést tartani, szükség esetében többször is, nemkülönben a Társaság is a maga belső dolgai elintézésére végett hónaponként legalább egyszer s jegyzőkönyvét a főelnökhöz terjesztette fel. Sőt a tanács köteles volt nevezetesebb végzéseit végrehajtás előtt a főelnökkel tudatni s megegyezését kikérni. A gyűlések idejét a főelnök jelen nem létében a helyettes elnök a főtitoknokkal egyetértve határozta meg.

Találtam a Társaság iratai közt három szervezési tervet. Az első ily cím alatt: *Planum Organisationis Societatis Litterariae Transsilvanicae.*¹⁾ Ez éles kritikája a létezőnek. Mondja, hogy a Társaságnak nincs szervezete: nem tartanak meg a rendes gyűlések, nincs meghatározva a közgyűlések hatásköre, a Társaság tagjaival nincs meg igaz egyesülés, nincs valódi központjuk. A Társaság tagjainak nagyobb része nem is érintkezik a Társasággal, nincs láttatja, gyümölcse munkásságának; a gyűlések néhány munkás tag dolgozata megvizsgálásával s rendbeszedésével foglalkoznak stb.; az a tanács is, a mit a kormányzó felállított, csak az előbbi munkás tagokból áll, csak ideiglenesen intézkedhetik, s kérdés, ha a Társaság elismeri-e azt; a részvételre felhívó levélben a Társaság szervezetről nincs említés, s azokból magának a Társaságról helyes képzetet senki nem alkothat sat.

Ezután 8 pont alatt adja elé javítási nézeteit, melyek abban végződnek, hogy a Társaság munkásságát fejtsse ki három irányban: a történelmi irány művelőinek egybegyűlési helye lenne

¹⁾ Ex Fasc. 23. Nr. 1.

Kolozsvár, a magyar nyelv művelőie Maros-Vásárhely, a philosophusok vagyis a tudomány minden egyéb ágaiban foglalkozóké Nagy - Enyed.

A második reformjavaslatokat tevő ifj. gr. Teleki Domokos.¹⁾ Ez a Társaság egyetemének képviselőjére kettőt ajánl: 1) Igazgató tanácsot alelnökkel s öt úlnökkel, a legifjabb legyen titkár. 2) Munkás Társaság alakítását, a tudományos dolgokban, igazgatója legyen a főtitkár, kinek az írásos ügyek igazítására legyen tollvivője. A tagok legyenek 1) tiszteletbeli vagy jóltevő, 2) rendes munkás helybeli, 3) külső tudós munkás, 4) levelező tagok. Magyarországon legyen egy tudós hazafi fő levelező, a ki az odavaló tagokkal a levelezést fentartsa.

A tanács minden hónapban legalább kétszer tartson ülést, törvényszüneti hónapokban, mikor szükséges és az elnök érkezik: legalább három úlnöknek mindig jelen kell lenni. A Társaság nevében kiadandó leveleket aláírja a helyettes elnök és a titkár, a ki legyen kincstartó is s a Társaság pénzét átvegye és megőrizze. A tanács igazítsa a Társaság köz és gazdasági ügyeit, a munkás Társaság minden tudományos dolgot, a főtitkoknak igazgatása alatt, a ki a gyűléseket egybehívja. Mindkettőnek mint a M. Nyelv-művelő Társaság két képviselő organumának a főelnök alatt kell állani s ahhoz tudósításokat tenni jegyzőkönyveik be- küldése által.

A harmadik szervezési munkálat szintén 1797-ből való, mert szövegében hivatkozás van a Társaság 1796-ban kiadott munkálatai I. darabjára.²⁾ Ez közgyűlés művének látszik lenni, bár sem évszám, sem aláírás nem igazolja. A Társaság eddigi történetei — úgymond — kiadott munkái I. darabjában meg vannak írva, azutáni folyása s foglalatosságai az ujság levelekből tudatnak, az ezután történendők is közzé fognak tétetni. Azonban a munkák és a terhek szaporodása s azok jól folytatása szükségessé tette, hogy a Társaság közegyetértésből ilyen rendet szabjon.

1. E Társaság tagjai kétfélék: tiszteletbeli és munkástagok. 2. Tiszteletbelieknek meghivatnak a két magyar hazának fő és nemes rendei, hogy segedelem mellett munkájokkal is segítsék. 3. Munkás tagoknak bevétetnek mindazok, kik célját munkájokkal előmozdítani akarják. 4. A munkás tagok helybeliek és külsők. 5. A helybeliek közt Tanács állíttatik fel. 6. A tanács kötelessége a Társaságot kitűzött célja felé vezérelni. 8.

¹⁾ A Társulat levéltárának semmi jegye nincs rajta, csak a kir. főkegyelmszéki igazgató ezen jelzés van fenn a kormányzóhoz intézett levelen: die 17. july 1797. Azt hiszem, ez a gróf Bánfi mint kéziratkiadó társasági elnök levéltárából való, azért nincs ide leltározva.

²⁾ Ezen sincs levéltári jelzés, csak legalól ez érthetlen szám és szótag: 6 dup p. (veres írónnal írva.) Talán több példányban volt meg s ez a 6-ik volt.

Tagjai: a főkörmányzó, helybeli előlülő, hat tanácsos, két titoknok, de megjelenhet a Társaság minden tagja. A 9. 10. pont a fő és helyettes elnök hatáskörét batározza meg, a 15. 16. a két titoknok hatáskörét. A többi pontok, úgy a 17-től 20-ig valók ki vannak törölve. A 21. pont megszabja, hogy a Társaságnak belső ügyeiben minden hónapban egyszer s ha szükséges, többször is közgyűlést kell tartani, s a jegyzőkönyvet róla a főelnöknek felküldeni.

Az első munkálatot — úgy látszik — a Társaság nem méltatta figyelemre. A másodikban levő egyes eszméket vagy a tervező vett át s foglalt írásba gyakorlatból, vagy tőle a Társaság fogadott el, mert az iratokban s tényekben ennek nyoma látszik. A harmadiknak — bár felsőbb megerősítést nem nyert — ama sajnós következménye lett, hogy Aranka elkedvetlenedett, mert azt hitte, hogy a folyvást megújuló szervezési tervek az ő mellőztetésére irányulnak. Kitűnik ez két tényből.

Egyik az, hogy ő 1799. május 8-án a királyi főkörmányzó és társulati fő elnök, gróf Bánffy György rendeletére felterjesztvén a Társaság valóságos munkás tagjainak névsorát, s abban azt is kijelölván: ki, mily szakban dolgozik? magát a helybeliek közt leghátul így írta be: A r a n k a, exdirector, az A. B. C-jében mindeniknek, (az az a Társaság által művelt mindenik tudományágban) híven kíván szolgálni. Másik bizonyítéka ennek 1798-ban ápril 21-én kelt s a Társaság levéltárában fenmaradt ily című emlékirata: A z é n T e s t a m e n t o m o m a M a g y a r N y e l v m i v e l ő T á r s a s á g h o z. ¹⁾ Ebben Aranka tollára néhol panaszt ad a bántott önérzet: de az irány csak is méltánylást érdemel, az adott tanácsok gyakorlatiak s általában az ő helyzetének a Társasággal szemben való felfogása higgadt és helyes. „A kik igyekezeteikkel közelebbről ismeretesek — így szól egy helyen — látják, hogy a Társaság annyira nevedett és erősödött, hogy már mint egy maga idejét elért ifjú, kikéredzik dajkája öléből s kezei alól, és ez már gyengébbnek érzi magát, mintsem vele bírhasson; illendőnek itéli azért azt tovább mintegy gyermekségben nem tartani, felsőbb leckékre és iskolákra ereszti. Különben is a Társaság legjobb baráti kezdetek tartani attól, hogy ügyünk csak egynek kezén fordulván meg, ennek történhető halála az egész igyekezet elenyészését vonná maga után. A mi igen bölcs gondolat és helyes félelem! Azért ezek kedvéért jónak és szükségesnek itéli — úgymond — a Társaságra nézve, most, még életében, midőn az teljes ártatlanságában és ifjúságában van, rá nézve meghalni s vezérlését nagyobb mélt-

¹⁾ A kolozsvári kir. Lyceum könyvtárában levő ily jegy alatt: Fasciculus 14.

tóságu és tekintetű bölcs mesterekre bízni, kik annak új éltető erőt s nagyobb világot adjanak. Ennek némi előmozdítására bátor gondolatait, mintegy végső hagyományát megtenni...“

Ajánlatait három pontba foglalta össze.

„Első, a mit ajánl, hogy a Társaság igazgatója a tudósokkal kimélettel bánjék, mert azok kényesek, érdemeiket ismerik, elmések és a pe-patvart kerülők.

„Második, hogy ily közjót illető dologban annak, a ki azt intézi, lába alá kell vigyázni. mint a ki szentséget viszen; mert itt egy kis botlás is nagy esést, csekély sértés mély sebet okozhat. Időt kell engedni az intézetnek meggyökerezésre, hogy testét megbírja s gyümölcsöt teremhessen.

„Harmadik nem kell erőltetni a dolgot. A jónak nincs nagyobb ellensége, mint egy örökös tervezéseken tündő elme. Ez előtt minden dolog horgas, s kész megmutatni, hogy a legrövidebb linea a legegyszerűsebb. Igen — a mérés dolgában, de Horgart szerint a szépben — s hozzá tehető még a széphez a jó és az élet — mind a szépség és okosság, mind az élet lineája csak a horgas. Ezt a természet maga mutatja, mely nem viszi a vizeket hegyeken, völgyeken át, hanem tekervényesen, mert a lejtőt keresi, a melyen lassan, de biztosan halad tovább. Az erőltetést tehát mind a jóltevőkkel, mind a levelező és munkás tagokkal való eljárásban kerülni kell. A jóltevőket nem kell kérni, csak megemlékezésre alkalmat adni: a főméltóságoknál s Magyarországon tegye a főelnök, másoknál a helyettes elnök és tanács. Ezekről elég segedelem gyűl. A Társaság munkáját nem kell drágán adni. A hazához nem illik kereskedés.

A levelezők igen hasznos tagjai a Társaságnak. Ezekkel szép módon kell bánni, hogy önként s szeretetből csináljanak mindent. A szegényebbeket postaköltségtől is jó lesz megkímélni.

„A tudósok oly emberek, a kik sorsok és rendjek feletti becsületet s kitüntető megkülönböztetést, utána járást várnak! És meg is érdemlik. Más rendek vagy születnek a maguk rendjeikben, vagy szolgálat és szerencse által jutnak polcra, sokszor személyes érdem nélkül. A tudósnak pedig, ha az érdeme meg van és a maga rendében másoknál több világot szerzett, ez a maga személyes érdeme. Ha tapasztalja, hogy azt ismerni s személyét megkülönböztetni nem tudják vagy nem akarják, elvonja magát. Őket különös tekintetbe kell venni, nem parancsolni, nem kéretlen-kelletlen a dolgot rá küldeni, de után járással kedvet s tehetségeket megismervén: önkéntes hajlandóságuknak kell tért mutatni. A tagok classificatióját káros hatásúnak tartja, az sokakat fog sérteni, ez akkorra hagyandó, mikor a törvénycikk megerősítettik s a Társaság új karba hozatik. Addig a megerősítő

diploma kérését is időelőttinek tartja. Előbb a mostani Társaság nyerve meg mind a felség, mind a haza bizalmát.

„A Társaság helybeli és külső tagokból áll, s mindkettő vagy munkás és levelező vagy jóltevő tag. A helybeliekből alაკul a tanács, elnöke a helyettes alelnök, mikor a főelnök távol van. A rendes titoknoknak a tanácsban helyének kell lenni, de a jegyzőkönyvet írja segéde. A főtitoknoknak mind fejének, mind kezének elég dolga van.

„A tanács munkásságának tárgyai a Társaság közpolitikai és gazdasági ügyei, de a munkás Társaságot regulázni kerölje, mert a tudományos munka erőltetést, regulázást nem szenved. Igen sok gyűléssel s tanácskozással ne töltsék az időt.

„A munkás Társaság jegyzőkönyvei és jelentései előbb menjenek a tanácshoz s onnan a főelnökhöz, megjegyzését — ha van — mellékelje, de ne változtasson. Az előlölő és tanácsosok jelenjenek meg a munkás társak gyűlésében, úgy, mint rendes tagok, de ott szavok ne legyen, lesz majd, mikor az ügy eléjők megy. A tanács mind a maga, mind a munkás társak jegyzőkönyvét küldje fel a főelnöknek, az első a rendes titoknok, a magátét saját neve aláírása alatt.

„A rendes gyűléseket a rendes titoknok hirdeti ki, minden mástól való függés nélkül. A mik bejönnek, közölve a helybeli előlölölvel, tanácstagokkal és munkás tagokkal, a gyűlésben előadja, véleményével együtt. Mást elévenni a gyűlésben nem lehet, mint a mi a meghívóban ki volt hirdetve. A gyűlésekben hosszas vitáknak lenni nem lehet, ha nem egyezhetnek meg, halasztás másorra, míg a dolog jobban megéri. Szavazattal soha semmi ne határozassék el, tudományos dolgokban ez nem helyes, sőt a mi meghatározott is, megvilágosodván a dolog, változtatni kell. A tudományokban elé menni dicséret, nem szégyen.

„A rendes titoknoknak legyen segéde, most elsőben évi 50 frt fizetéssel. A rendes titoknok a jó rendtartással eléggé el van foglalva. A kinek vállain a tudományos dolgok elintézésének egész terhe fekszik, elég dolga és terhe van... Legyen egy kincstártó is. A mi neki átadatik, menjen be a Tanács jegyzőkönyvébe. A rendes titoknok kezében legyen bizonyos summa, hogy minden krajcárért ne kelljen cédulát írni; a mikor elfogy, adjon be róla számadást a Tanácsnak.

„Azt kívánom szívemből — így záródik be a végső hagyatkozás — hogy a Társaságnak majdan idővel leendő virágzása, fénye és dicsősége tegye éjszakába az én nevemet, és csak mint egy régiséget úgy emlegethessék a következő boldog nyomok, hogy valaha egyszer volt a Társaságnak egy jó barátja és első titoknok. Aranka.“

Bármint igyekszik Aranka önkéntes visszavonulássá tenni célba

vett kizorítottását, tény az, hogy ő az általa oly lélekből szeretett Társaság igazgatásától lassanként megkezdett szünni, a folytonos szabálmódosítás hatása körét folyvást szűkítette, némely adatok szerint éppen a helybeli elnök, gróf Teleki Mihály akadémuskodásai voltak okozói Aranka elhűlésének, s lőn, hogy mikor a Társaságot nagyobb tevékenységre akarták serkenteni, akkor oltották bele a feloszlás magvát. Aranka ezután is ott maradt ugyan helyén, az ország őt ismerte a Társaság teremtmő és mozgató lelkének, tudós gyűlések tartattak még 1799-ben, 1800-ban már csak egy volt, jun. 23-án, 1801-ben négy: március 17., május 5. 7. és június 11-én, de azokon már nem volt kifejezve: hányadik volt. Ezen túl jegyzőkönyvet nem láttam, legalább a kolozsvári kir. Lyceum könyvtárában kezeimbe nem került.

A fennebb idézett 1—12. számúakon s az elébb csak néhány sorral ismertetett 1800. és 1801-ki eredeti jegyzőkönyveken kívül én a következőket (a 13—47. számúakat, a 16. 32. 33. 34. 40. 41. 42. és 44. számúak kivételével, melyek hiányoznak) néztem át: 1795 dec. 28-ról, 1796. jan. 2., márc. 6., május 12. és 28., okt. 4. és okt. 13. és dec. 23-ról, 1797. ápr. 24., jun. 24., jul. 21., 22. és 29., szept. 4. és 5., nov. 8. és dec. 20-ról, 1798. jan. 21., ápril 21., május 2. 9.¹⁾ és 17.²⁾ továbbá jun. 26-ról, 1799. jun. 14., jul. 1. és 2-ről, és 1800. jun. 23-ról.

A kolozsvári kir. Lyceumban levő adatok szerint az Erdélyi M. Nyelvnyelvelő Próbá Társaságnak az előadottakból láthatólag 1793. december 3-ki első alakuló gyűlésétől az 1801. jun. 11-én tartott s jegyzőkönyvileg igazolható gyűlésig összesen volt ötvenegy ülése, hiányzik tizenkettőnek jegyzőkönyve.

Az 1797—98-ki tervezéseknek azon következményét láttam, hogy utóbbi évtől kezdve a beadványokat is jegyzőkönyvre vették s 1797. a jegyzőkönyvi szám 9, 1799. 2., 1800. 5., 1801. 1 volt. Nem különben a levelezések eredeti fogalmazványai is megtartattak, a szept. 4-kétől kezdődők a levelezések I. darabját teszik,³⁾ mely

¹⁾ Hogy az olvasónak némi fogalma legyen a gyűléstagokról, ide igatom az ebben jelen voltak. Jelen voltak, rendes tagok: Tobiás Antal ügyvéd, Kakutsi János igató, Csernátoni Sámuel, Zilahi Sámuel, Dózsa Gergely, Borosnyai János tanárok, Nagy György igató, Aranka György, rendes titokok. Rendkívüli tagok: Gőncz Ferenc tanácsos, Vay Ádám.

²⁾ Ez ülésben jelen voltak rendes tagok: gr. Toldalagi László, Sala Mihály ítélmester, Szentpáli Elek, ifj. gr. Teleki Domokos, Aranka Dániel, Sikó István, Nemes György, Aranka György, rendes titokok. Rendkívüli tag: Vay Ádám.

³⁾ Az Erdélyi Nyelvnyelvelő Társaság levelezési körének lehető megismeretése végett ide igatom egy év fogalmazványain látszó tudós barátainak névsorát. Az I. darabban levő fogalmazványok ezek: Teutsch, brassai rectornak, Benkő Józsefnek, Martiní dandárnoknak, Száldobosinak Pestre, Drautnak Brassóba, Fronius tanácsosnak, b. Prónay Sándornak. Beregszászinak, Prof. Schediusnak, Mérci Sándornak és Gecse Dánielnek, Borsos Tamás ezre-

45 oldalon ívalakban 27 fogalmazványt foglal magában, a II. darab 44-et.¹⁾

A Társaság élete és története rajzolója rendén immár szükségesnek vélem, hogy az olvasóval úgy annak tagjait általában, mint különösen a munkás tagokat s azon tudományágakat, melyekben munkálkodtak, megismertessem. Az elsőről fennmaradt Aranka sajátkezű írásában egy betűrendes névsor, az utolsóról ugyancsak általa a főelnökhöz, gróf Bánffy György erdélyi kormányzóhoz tett s fennebb már általam idézett egy hivatalos jelentése,²⁾ a melyhez kétely nem fér, s a melyeket én

Jesnek, Kosának, Szovátán, Nessenfeld ellenőrnek, Gyujtó mázsamesternek, Csedőnek, Némethi József esperesnek, Biró Gábor királybírónak, Sándor Ignácnak, Ferenczi vásárhelyi esperesnek, Segesváriknak, Burján kanonoknak, Kis Jánosnak, Borosnyai Jánosnak, pater Regens Andrásinak.

1) A II. darabban levő fogalmazványok: Csiksomlyai pater gvardiánnak, pater Blási Bonavitának, Farkasnak, Abbé Edernek, rector Neugeborennak, gr. Mikes Zsigmondnak, Steinburg királybírónak, Vizi Istvánnak, Maurer Lászlónak, Maurer Sándor kapitánynak, Lajos Eleknek, Seelman Károlynak, Harkányi tordai papnak, prof. Szathmárynak, rector Bolla Mártonnak, a thorockai unitárius iskola rectorának, prof. Pákeinek, Cserei Józsefnek, Fiklernek, Kovács Lőrinc Pálnak, Szentpáli Istvánnak, dr. Osztrovitsnak, a hidvégi ref. papnak, dr. Soosnak, Kis Andrásnak, gr. Nemes Ádámnak, Kováchich Györgynek, notárius Andrásinak, prof. Tertinának, prof. Révainak, prof. Benkének, dr. Földi Istvánnak, gener. notar. Benedeknek, a n.-erneyi és bözöd-ujfalusi plébánosoknak, a farkaslaki plébánosnak, gr. Bethlen Farkasnak, Cserei Farkasnak, dr. Kovácsnak, gr. Teleki Domokosnak, prof. Schediusnak, b. Prónay Sándornak, gr. Teleki Lászlónak, dr. Nyulasnak, Engelnek Bécsben.

2) A Nyelvmívelő Társaság hasznavehető munkás tagjai neveiknek lajstroma.

I. A nyelvre. Prof. Zilahi Sámuel Maros-Vásárhelyen, P. P. Prof. Rosenbacher Kolozsváron, Dr. Gyarmati Sámuel, Dr. Földi János Hadházán, Edes Gergely, vásonyi ref. pap. Pater Kerestély, csikszentmihályi plébános, Senator Szentpáli István Károly-Fehérváron, Dr. Nyulas Szamos-Ujváron, Prof. Beregszászi Pál, Sáros-Patakon, Szenthe Pál, mohácsi ref. pap.

II. Vers szerzésre. P. P. Bolla Márton Rector Kolozsváron, Baróti Szabó Dávid Viten, Csokonai Mihály Komáromban (vagy ott a hol van), Sipos Pál szászvárosi ref. pap, Edes Gergely Vászonyban, Takács József Bécsben.

III. Történetre és diplomatikára. P. P. Bolla Márton Rector, Prof. Ballman, Medgyesen, Aranka György, Marosvásárhelyen, T. Abbé Eder, Kováchich György Budán.

IV. Természeti esmeretére. Kovács Pál Abrudbányán, Prof. Benkő Ferenc, Enyeden, Prof. Grossinger Rév-Komáromban, Prof. Moger Károly, Kolozsváron, Dr. Földi János Hadházán.

V. Más széptudományokra és tudós levelezésekre. Közönségesen a fenn már megnevezett urak — különösen pedig: Gr. Teleki Domokos főispán úr a versszerzésben, b. Wesselényi Miklós úr versszerzésre s folyóbeszédre, gr. Bethlen Imre úr az új literatúrára, generalis gr. Fekete János úr versre, consil. Heydendorff Mihály historiára s régiségekre, Tab. Assessor Fekete Ferenc a fordításra utazások rendiben, ifj. Cserei Farkas szépliteratúrában, Gyujtó István, Máglás Parajdon versre, Enyedi O. János seborvos Parajdon természeti jelenések leírására, Kocsis Sámuel sepsi-sz.-györgyi ref. pap tudós levelezésre, Fogarasi, szászkezdí rector gazdaságban, Binder János szebeni ev. ref.

közlők azon különbséggel, hogy a mely neveket a Társaság munkás tagjai névsorában elősoroltam, azokat az általános jegyzékben ¹⁾ nem ismétlem.

pap mathesisban, historiában, Székely Márton sáromberki káplán versekre, Krizbai, b. Dániel Istvánné excja papja fordításokban, Tessedik úr gazdaságban, Prof. Hannulik Nagy-Károlyban versben és történetekben, ref. prof. Budai Esaiás tudós levelezésre, ref. consil. Pető úr Budán oskolák és oskolai könyvek rendiben, T. P. Kács István Pesten a széptudományokban, prof. Németh László Gvörben a széptudományokban, Nagy Sámuel Jenában, tudós levelezésben, gr. Bethlen László úr verse és folyó beszédre, b. Nalánczi István úr verse, gr. Dessewffy József úr verse s folyó beszédre, b. Prónay Sándor a magyar történetre és literatúrára, oberster Borsos Csikban tudós levelezésre, Diószegi Zsigmond Pelében fordításra utazások rendiben, pater Blasy Bonavita csik-somlyói regens, régiségre, tudós levelezésre Koppriza Ferenc kismaraispán Parajdon régiségekre, tudós levelezésre, Lukácsi László Udvarhelyszéken kivált utazások fordítására, Teutsch János brassai ev. ref. prof. tudós levelezésre, történetekre, Pápai István, szebeni ref. pap fordításokban, Seelman Károly requisitor és sen. K.-Fehérváron szép fordításokban, Szendrei Dávid gálfalvi ref. pap fordításokban, ifj. dr. Pataki természetvizsgálásban, prof. Miller és Tertina N.-Váradon minden szép tudományokban, ref. prof. Hari Péter Szigeten tudós levelezésre, prof. Schedius Lajos és Mérei Sándor Pesten a széptudományokban, Mészáros Ignác ugyanott a szépfordításokban, Mindszenti Sámuel és prof. Varga Márton Komáromban szépfordításokban, Ocsowszky Pál Bécsben tudós levelezésben.

VI. Helybeliek. Gr. Teleki Mihály, helybeli előlő, gr. Haller Zsigmond tiszt. Cserei József plebánus az egész literatúrában, prof. Antal János hasonlóképén, dr. Kovács József és dr. Horváth a természetvizsgálásban, gr. Tol-dalagi László, Sala Mihály, Szentpáli Elek — a directiában, prof. Zilahy Sámuel hasonlóképén, prof. Csernátóni Sámuel vice-secretárius, prof. Dózsa a törvényes dolgokban, az ABC-éjében mindeniknek kíván szolgálni Aranka, exdirector. A kormányzó által sajátkezűleg ez van rá írva: Servit pro notitia. (Levéltári jegye nincs. Ez a kormányzó elnöki levéltárába való, csak ide került.)

¹⁾ A Magyar Társaság tagjainak nevei. Abel Károly, Almási József de Ladány et Török-Szent-Miklós, Miskolc, Almási Pál, exc. Angyán János, debreceni diák, Aranka Dániel és Ferenc. b. Bánffy Klára, özv. gr. Bethlen Lászlóné, Bacsinszki András excell. munkácsi püspök, Basa István prof., Batthány József exc. erdélyi püspök, gr. Róldi Vencel, Benkő József köpecsi pap, Benkő Mihály enyedi professor, Berzenczei János, Perzenczei Pál, debr. distr. tábla bírja, Bethlen Dániel gr., Bethlen Imre gr., Bethlen Karolina özv. gr. Bethlen Sándorné, Bethlen Krisztina özv. gr. Kendeffi Elekné, Bethlen Pál gr. exc., Bethlen Zsuzsána gr. Teleki Domokosné, Bethlen János gr., Biró Gábor Csik-Madara-son, Biró Sándor, Bodola, enyedi prof., Bodor Pál, Boér Sándor. Borosnyai L. Simon, Bolóni Sámuel, agens, Brunswick Gab. concip., Burján Mihály kanonok, Csató Mihály, Csató cons. Szigeten, Cseh Ferenc, szentkatolnai, Szatmarmegye II, alispánja, N.-Váradon, Cserei Farkas ifj. Krasznán, Cserei Farkas gub. secr. Cserei Imre szebeni pleb., Csernátóni Ferenc, ítélmester, Czina János Rév-Komárom főbírája, Cziráki gr. Budán, Csizi István főstrázsmester, Tokajban. D'Andoj Dávid Imre, Darvas I. drinc, cons. Budán, Demény Antal pesti univers. prof., Dési Gábor, Dienes Sámuel agens, Domokos Antal b. kapitány, Dundas minorita praesidens Miskolcon, Eder Károly, Szeben, Elek Márton, meleg-földvári pap. Eszterházi János gr. exc., Etienne, prof. egy árva, Ferenczi András marosvásárhelyi plebánus, Fikler Ferenc, Földváry Druziána, gr. Teleki Mihályné, Fronius cons. brassói bíró, Gáti István, szigeti ref. prof., Gáspár Pál, szenicei szatmarmegyei főjegyző, Gombási István, Gräser Dávid, sárosi pap, Gyárfas Elek, Gyulai Elek, brassói adj. commissarius, Gyujtó Sándor, v. isp., Görög

Az első jegyzék 77 munkás, az utolsó 201 résztvevő tagot tüntet fel, azon megkülönböztetéssel, hogy utóbbiban 25 egyén, mint munkás tag már az elsőben is megemlíttetett, s ezért az összegből e szám levonandó. De ez így is oly szép szám, hogy ha mindenik fizette volna a felavatási 5 r. frtot, vagy könyvvvel, régi pénzzel, kézírassal ajánlta volna be magát, bizonyára tekintélyes évi jövedelem és nagy könyv- és kéziratár gyűlt volna össze. De e nevek közt sok olyan van, a ki tiszteletből hivatott meg a Társaság kebelébe, elfogadta, némely fizetett is egyszerűen vagy küldött be felavattatásul valamilyen adományt; de hogy akkora szám rendes tag lett volna, s ennyivel kellett volna a Társaságnak mégis megszűnni, alig lehetséges. Azt hiszem, e szép kettős névsor fen volt a levéltárban, de nem az életben; ezért volt oly csekély a vagyoni erő és tudományos munkásság eredménye. A miről azonban szólni későbbre tartozik.

Demeter Bécsben, gr. Haller Antal, ifj. Pesten, Hatvani István, Várad-Olasziban, Harkányi, tordai pap. Henter Antal báró, Herepei, enyedi prof., Herepei szászvárosi pap, Horányi Elek piarista Pesten, Horváth Zsigmond Pesten Ibrányi Farkas és János, Imreh Domokos, Josinczi Sándor báró, Izekuc, szebeni patik. Kármán, Kasza András, Kazinczy Ferenc, Keglevich György gr., Kemény Simon b. exc., Kendeffi János gr., Kendeffi Ráchel gr. öz. gr. Bethlen Gergelyné, Kenderessi Mihály, gub. secr., Keszthelyi László piarista rector Kolozsvárat, Kis István, budai könyvkötő, Kommert, Koppi p. piar. prof. Pesten, Kozma Ferenc, Kóvér Sándor pataki juris profess. Lakatos p. prof. Mártonffy József cons. és püspök, Mátyus István és Máté mindkettő dr. Major István sennyei, Méhes György, kolozsv. prof. Mihálcz Ádám, Rév-Komáromban, Miklós István, Mikola István, rév-komáromi volt rector, Molnár Borbála Sáros-Ujhelyen, Molnár János, Móza László főstrázsamester, Musnai József, Müller cons. Zalatnán, Nagy Mihály, rév-komáromi patikár. Nagy József, rákosi, Abrudbányán, Nemes Ferenc, gr., Nemgyei, enyedi prof., özvegy gr. Bethlen Sámuelné, Nemes Juliánna gr. öz. b. Korda Zsigmondné, Németh László, Pálm Josepha gr., gr. Bánffy György gubernatorné, Pataki Sámuel, öregebb, dr., Pataki Sámuel ifj., Pajor, Pávai Elek, Ráth Mátyás és Pál, Rettegi Zsigmond, Révai Miklós, báró Rudnyánszkyne, Sauer Kajetán gr. váradi prépos., Sárközi Magyarországon, Schaller b. beszercei bíró, Sommer József, parajdi kamara ispán, Szabó András, deák, Szabó Klára, Somner Józsefné, Szalkai Antal, cons., Szathmáry Mihály, kolozsv. prof., Székely Sámuel, vásárh. thecarius, Sz. Jóbi Ferenc, Szentpáli Elek, itélőm., Szentpáli István, K.-Fehérvárat, Szilágyi Dániel, Szirmai Antal cons. az eperjester districtualis táblán, Miskolc, Tahy Sándor rév-komáromi kereskedő, Teleki Domokos gr. id., Teleki Ferenc gr., Teleki Imre gr. ifj., Teleki László gr., Teleki Mária gr. gr. Teleki Lászlóné, Teleki Sámuel ifj. gr., Teleki Sámuel a szoboszlói ref. gymn. rectora, Teleki József id. gr. Budán, Tessedik Sámuel szarvasi ref. pap, Tétsi Miklós Bere-Keresztur, Tóbiás Antal, Toldalagi Mihály gr., Tókodi György, Tolnai Sándor, pesti univ. prof., Tomcsányi, váradi akad. prof., Torma Éva, öz. gr. Lázár Antalné, Toroczkai Pál gr. Zabolai Sámuel, Zeyk Dániel ifj., Ziegler generális regius perceptor Szebenben.¹⁾

¹⁾ Látható: a kolozsv. kir. Lyceum könyvtárában levő társulati iratok közt ily jelzés alatt: Ex fasc. 15 Nro 16.

V.

A kézírások mint magyar történeti források kiadására vállalkozó Társaság alakítása. Ez Aranka második hazafias tervezése volt, bár Rajzolatját mind kettőről csaknem egyidejűleg, 1791-ben adta ki; az utóbbi t. i. a kéziratok kiadását célzó Társaság főként a kormányzó hathatós pártfogása és tetteges gyámolítása mellett gyorsan létre jött s munkálkodását elkezdte.

Megalakulását és szervezetét főbb vonásaiban így adja elő a tervező.

„Megtekintvén a kormányzó a Nyelv-mívelő Társaságról írt Rajzolatot: úgy nyilatkozott, hogy a haza történeteit illető sok szép kézírások vannak szerteszélylyel, melyek nem is ismeretnek, veszélyben is foroghatnak; hogy tehát azok se el ne veszszenek, se el ne tűnjenek, se pedig a sok és gyakori leírás által eredetiségükből ki ne forgattathassanak: jó lenne egybeszedni és kinyomatni s felvilágosítani felőle a hazafiakat, e célból Társaságot állítani fel. A szerencsés gondolatot csakhamar szerencsés kezdet követte. Aranka a Társaságról és hasznáról Rajzolatot készített, a kézírásban levő és szétszórtan porban heverő történetírási művek — a hogy hamarjában lehetséges volt — lajstromba szedettek, az országgyűlésen Kolozsvárat jelenlevő kk. és rr. a Társaságba meghivattak, és mindjárt felesen találkoztak, a kik magukat ajánlották. A feltételek rövidek és tiszták voltak. A mely honfi és honleány szerette hazáját, könnyen megérthette. Az egész tagsági díj-ajánlás 30 arany volt, melyből tizet előre be kellett fizetni, hogy az intézet munkálkodását elkezdhesse, a többit 20 vagy 10 aranyonként egyszer vagy kétszer, a miért a Társaság ily tagjainak kiadandó munkái díjtalanul megküldését ígérte meg. A kézírásokat kiadó Társaság tehát ezen magukat 10 arany befizetésével beajánló tagokból, 1791 május 13-án megalakult, számuk 78-ra ment, kiknek egyeznél többször a megalakulás ügyében gyűlésök nem volt. Ebben alkottatott kevés egyénekből egy igazgató tanács, melynek feje a kormányzó volt, mellette egy titoknok gróf Bethlen Gergely, és egy pénztárnok gr. Teleki László, az egész Társaság ügyeinek vezetése ezen tanácsra bízott, s a kéziratok kiadása gondjait felosztották egyes tudósok között.

„Később a dolgok szaporodásával az igazgató tanács által újabb gyűlések tartattak. Legelőbb a kéziratok lajstroma kinyomatott s közönségessé tétetett; ezután tudós emberek választattak ki, s azok is a lajstromok megküldése s a kiadványokból jutalmul egy-egy példány megigérése mellett munkára meghivattak;

ezenkívül a lajstromban kijelölt munkák közül egyiknek vagy másiknak sajtó alá elkészítésére felkérettek, s így az igazgató Tanács minden lépést megtett a történeti munkáknak illő módon és alakban kiadása végett.⁴

A célt az indítványozó maga így határozta meg: „Hazánkban — úgymond — sok a kiadásra való nemzeti történeti kézírás, s száma naponta szaporodik, ámbár igen sok eredeti kézírás elveszett, sok megcsonkult, sok rossz másolók által elferdítettet elannyira, hogy érteni sem lehet, sőt meg is drágult. A magyar nemzet és haza történeteinek magyar nyelven megírása, mint mindenki tudja, még hátra van, a kézírásoknak tehát e végre egybegyűjtése hasonló egy tárházhoz, mely szükséges egy pompás asztal készítésére.

„Ez egyik célja a Társaságnak. A másik az a tisztesség, a mit e századnak ebbeli igyekezete ez emberi nyomnak a következő korok nemzedékei előtt szerezni fog. Ezt csak igaz hazaszeretet, a felvilágosult értelem és ettől vezetett hazafiúi igyekezet érdemli és nyeri meg. Ezen kívül a jelen való idők emberei a múlt időkbeli és viszonyokból, a lettűnt nemzedékek jó és bal szerencsájéből magukat és a jelen eseményeit megértik, a történetek okait és kulcsát kitanulják, s részint becstülni tanítanak a mi jót bíruak, részint vezérelnék kétes ösvényeken s nehéz kérdésekben. Ily forrásokban több édesgető és elevenítő erő van, mint azok megelegyedett, meglankadt folyamaiban. A ki ma ír történetet, kiszépítheti azt alakilag s vonzóvá teheti szabad és szép mondások által; de sem oly erősen a szívhez szólni nem tud, sem a hajdani idők eseményeinek oly eleven képét rajzolni nem lesz képes, mint azok, kik maguk idejébeli dolgokat írtak meg.“

Ezekből kitűnik a Nyelvművelő és kéziratkiadó Társaság közötti különbség, ámbár egyiknek tagjai és gyűjteményei előmozdítják a másikat is munkálkodásiban. Jó hazafiak és honleányok okleveleket s becses könyveket és kéziratokat adtak utóbbinak, melyet az első is céljára használhatott. Így br. Josinczi Sándor, Túri László s a fennebb már említettek ¹⁾

A kéziratkiadó Társaság tanácsosainak neve előttem ismeretlen, csak annyit olvastam a gróf elnök 1804. febr. 13-án kelt s a lyceumi könyvtár nyelvművelő társasági iratai közt levő rendeletéből, hogy a tanácstagok elhalálozása miatt, az 1792. titkárrá nevezett gr. Bethlen Gergelyt és pénztárnokká tett gr. Teleki Lászlót tudományos érdemeik, hazaszeretetük és a Társaság iránt tanúsított buzgalmuk tekintetéből igazgatósági rendes ülnökökké nevezte ki, a másodiknak helyére nevezte br. Wesselényi József

¹⁾ A M. Nyelvművelő Társaság Munkáinak I. darabja. 1796. 178—181. II. M. Tudós Társ. Evkönyvei I. köt. 35. I.

kir. kormányzékeni fogalmazót pénztárnokká, az elsőnek helyére pedig Csedő László kir. kormányzékeni titkárt és gr. Bánffy Dénes ugyanottani fogalmazót jegyzökké azon megjegyzéssel, hogy a Társaságot illető irományok, könyvek és pénzek átadása iránt később fog intézkedés tétetni.

A kir. kormányzék levéltárában levő néhány előadat a következő részleteket tartotta fenn ¹⁾ utóbbi Társaság külön tisztviselőiről és iratairól.

A kormányzékeni elnök 1827. jun. 25-én tartott teljes tanácsülésben előadta, hogy a magyar tudós Társaság (értetik az erdélyi) azon diplomáit, kéziratait, könyveit, és egyéb iratait, melyek volt titkár Aranka György halála után a m.-vásárhelyi kir. tábla levéltárában tartattak, jó lenne onnan Kolozsvárra valamely oly helyre szállíttatni, a hol a tanulni kívánók hasznát vehessék. Határoztatott, hogy a kir. lyceum könyvtárhelyisége jelenleg alkalmas arra, hogy annak eltartása végett ott külön szoba adassék. Rendelet adatott ki tehát Székely Mihály kir. táblai elnökhöz, hogy azokat vétesse jegyzékbe, s ládába rakva küldje Kolozsvárra a kir. lyceum igazgatójához, és az eredményről tegyen annak idejében jelentést. Erről az említett igazgató jun. 10-én értesítettetett. A kir. táblai elnök jelentése ugyan az nap érkezett meg azon tudósítással, hogy a fenforgó irományokat jegyzékbe véve, a jegyzékkel együtt lyceumi igazgató gr. Lázár Lászlóhoz elküldötte. Ez jul. 24-én jelentette a küldemény megérkezését és elhelyeztetését, a 19. tétel alatti könyv hiján, a minek címe: *Novissimum Silesiae Theatrum* s a minek utólag utánküldését elrendeltetni kérte. ²⁾ E társulati vagyion további sorsáról az erdélyi kormányzék levéltárában nincsenek adatok, de az abban levő könyvek és kéziratok a lyceum tudós könyvtárnokai által minden kutatónak készséggel rendelkezésére bocsáttatnak.

Az erdélyi tudósok közt az volt a vélemény, hogy a kéziratkiadó Társaság irományai az elnök gr. Bánffy György utódánál, gr. Bánffy Józsefnél Bencidán lennének. A tudós Vass József kereste Bencidán 1854-ben, de siker nélkül. ³⁾ Én 1868. a M. történelmi Társaság Kolozsváratt létekor a gróf Bánffy-palota egy vasajtós boltjában egyik bizottsággal a családi leveleket történelmi célból vizsgálván: egy szekrényben nagy számú foliánsokat láttam, de nem érdeklődvén még akkor annyira, nem tettem jegyzést felőle: miféle colligatumok azok? vajjon nem a philohistoricusok Társaságáé-e? Ott élő tudósok kinyomozhatják, nekem többé arra járásom s kutatásra alkalmam nem volt.

Lehet, hogy Arankánál is voltak belőlük. Ennek gyűjtemé-

¹⁾ 5318. 5691. 6577. 7144. 7290. 1827. kir. korm. sz. alatt.

²⁾ Lásd a fennebbi számokat

³⁾ Uj M. Muzéum. 1854. 148—151. II. ismét: 185—191.

nyéről kibédi Péterfi József m.-vásárhelyi ev. reform. pap Toldy Ferenc m. tud. akadémiai titkárnak 1842. május 8-án írt levelében ily felvilágosítást adott.

„E tudós férfi írásai s egyéb gyűjteménye — írja ő — 1817. történt halála után a ref. colleg. könyvtárába tétettek, lepecsételt ládákban. A mi nem volt övé, csak mint a Társaság titkáránál maradt, Székely Mihály kir. táblai elnök két társával a kolozsvári lyceumba beadta. Ha jól ki nem válogatták a Társaságéit, ma is itt vannak, nem is lehet hozzá nyúlni. Az örökös Aranka Dánielné elakarta adni, de mint öreg asszony azt vélte, nagy kincs és igen drágán tartotta, holott eddig a belét jó részt kiszedegették. Megvenni nem lehet, mert a collegium 1817-től fogva 6—700 frt tartásdíjt követel. A tulajdonos nem akarja fizetni, a collegium kiadni, mindkét fél magának tartja s egyik sem bírhatja, a közönség sem veheti hasznát.“¹⁾

E levélből a m. tud. Akadémia értesült az Aranka-gyűjtemény állapota felől, s gr. Mikót annak az Akadémia vagy a már ekkor tervben volt erdélyi országos muzeum részére megszerzése iránt felkérte, a ki hajlandó is volt rá, s minthogy az Akadémia akkor palotáját építtette, s könyvszerzésre pénzt nem fordíthatott, arra kérte és hatalmazta fel őt, hogy nevében vegye ugyan meg, mint a mely már létezik, de minthogy a gyűjtemény inkább speciális erdélyi s itt nagyobb szükség van rá, tartsa meg az erdélyi hasonló célú leendő intézet számára; ott is a magyar tudós világ hasznára lesz.

A gróf több levelet váltott Csikszékben lakó birtokos Geréb Elek főörökössel, végre ő és örökös társai beleegyeztek, hogy 1000 conv. forintért a grófnak átadják, remélvén, hogy a collegium tartási díjkövetelésével a hazai tudományügy javára célzó ezen vásárnak akadályára nem lesz, a mi iránt közbenjárásra a gróf ígérkezett. A gróf engem bizott meg, mint a ki akkor nála laktam s közhasznú munkásságában részes voltam, 1856. okt. hónapban M.-Vásárhelyre menve a vásárt végrehajtottam, a könyveket és kéziratokat számba és jegyzékbe vettem s Kolozsvárra a grófhoz szállítottam.

Néhány napi fárasztó munkámba került a terjedelmes jegyzék. A 35 évig nem épen száraz helyen levő nagy gyűjtemény számbavétele a mily tanulságos, oly mell- és tudórontó volt. Magamnak nem vettem belőle másolatot, az eredetit a grófnak adtam át, a ki a szerződést, kérésemre, magam s örököseim igazolása végett nálam hagyta.²⁾

¹⁾ M. Tudom. Akadémiánál. M. Codex, ivrét 61. szám.

²⁾ A szerződés eredetije szösz szerint ez: Mi, alább neveinket saját kézzel felírottak, léptünk egymás között ilyen vásári egyezésre, u. m.

¹⁾ Mi, árapataki Geréb Elek egyfelől, másfelől pedig Pókai Egyed Márton

Nem emlékszem a könyvek és a kéziratok tételszámára; a gróf az Aranka-gyűjteményt az általa létrehozott erdélyi országos muzeumnak adván: annak érdemes könyvtárnokától megtekintés végett kértem az érintett jegyzéket, de úgy nyilatkozott levelében, hogy azt a gróf nem adta át. Nem tudok tehát felvilágosítást adni arról: mivel tartozik a magyar tudomány Aranka gyűjteményéért a derék gyűjtőnek; azt hiszem, sokkal. Azt sem tudom, anaradt-e valami a Nyelv-mivelő és Kéziratkiadó Társaságok társulati könyveiből és irataiból Arankánál? következőleg, ment-e az erdélyi muzeum birtokába olyasmi, a mi társulati vagyon volt? Ha nem, jó helyt van, mint országos közintézetben az ország tudósai vehetik hasznát. Tán még a kir. lyceumba ideiglenessan letett gyűjtemény oda áthelyezése is érdekében állana a túlfőmött lyceumi könyvtárnak és öröknek, a mellett, hogy ez az egykori Társaságok létcéljával sem ellenkeznék.

A kéziratokra nézve a 29. 35. 41—42-dik lapon tettem már némi közlést, gróf Mikó egy Toldyhoz küldött történeti tárgyú bevezetésében azt írja, hogy Arankának Magyarország és Erdély legnevezetesebb íróival folytatott s általa rendezett és bekötött levelezése a nála levő Aranka-féle gyűjteményben egy jókora kötetet tesz. Vannak közötté levelek Bacsányitól, (ezeket közölte is a gróf), gr. Ráday Gedeontól, Benkő

és Aranka Juliánna árvái. Egyed Katalin és Márton, teljes korúak, Egyed Lilla, Eszter, Gábor és Elek, kiskorúak törvényes gyámja, maros-vásárhelyi polgár Varró Imre, mint néhai özvegy Aranka Dánielné természetes örökösei, részint örököseinek gyámja, azon könyvtárt és kéziratgyűjteményt, mely ránk nevezett kedves emlékezetű vérrokonunkról szállott, s melynek mi a mai napig háborítatlan birtokában voltunk, az illető hatósági engedélynek az árvák részére kinyerése után, önkéntes szabad alku útján, eladtuk a testvér magyarhoni pesti Tudós Társaságnak 1,000 azaz ezer conventios forintért bankó nemű pénzben, örökre és visszavonhatatlanul, levén ezen vásárban átvéve és fizető a tisztelt Tudós Társaság meghatalmazottjának, Hidvégi gróf Mikó Imre ő Excellentiájának személyese, Jakab Elek, mint a végre kinevezett biztos.

2) Én Szent-gericzei Jakab Elek, mint az imént tisztelt gróf Mikó ő Excellentiája titkára és az előadott vásárugyben személyese, a nemes gróf által a mélyen tisztelt Tudós Társaságnak megbízottja, ezennel az első pontban kijelölt, úgynevezett Aranka-könyvtárt és gyűjteményt a szintűgy kifejezett 1000 azaz ezer conventios forintért megvásároltam és általvettem a névszerint fennebb megnevezett örökösektől, és ezen összeget részint maguknak az örökösöknek, részint törvényes gyámjoknak valósággal által is adtam.

Mely kölcsönös egyetértéssel kötött és végbement vásári egyezésnek teljes megerősítésére neveinket saját kézzel aláírjuk Kelt ezen egyezéslevelünk Maros-Vásárhelyt, október 10-én 1856 ban.

Geréb Elek

Jakab Elek

a Magyar Tudós Társaság megbízottja nevében vevő fél.

Egyed Katalin maga és testvére Egyed Márton nevében.

Varró Imre, Egyed Eszter, Lilla, Elek és Gábor gondnoka. Mindnyájan eladó felek. (Megjegyzem, hogy az árvák gyámja e vásárra törvényszékieleg fel volt hatalmazva, a mi a szerződésre ráíratott. J. E.)

Józseftől, Görög Demetertől, Baróti Szabó Dávidtól, Soos Mártontól, s legtöbb (mintegy hatodrésznyi) és legbecesebb Kazinczy Ferentől, miknek másolatát a gróf Kazinczy Gábornak küldötte meg.¹⁾ Van Kazinczynak egy Arankához 1810. jul. 1-én írt levele eredetiben az Akadémia kéziratárában is;²⁾ ugyanott Gyarmathy Sámuel három levele: Göttingából jun. 14. 1788. egy zárattal, ugyanonnan jun. 24. 1794, ugyanonnan május 25. 1797.³⁾ Gr. Gvadányi József magyar lovas generalistól Szakolczáról 1797. nov. 1-ről, intézve a Nyelvmívelő Társasághoz.⁴⁾ Baróti Szabó Dávidtól, Viz-várról 1798. jan. 6-ról.⁵⁾ Gr. Bethlen Imrétől Göttingából 1797. jan. 15-ről.⁶⁾ Hannulik Keresztély János piaristától 1797. január 14-ről,⁷⁾ gr. Fekete Istvántól 14 levél 1797-től 1800-ig.⁸⁾ Ez eredeti levelek az Akadémia birtokába bíphetően a Kazinczy Gábor megvásárolt hagyatékával jöttek, a kinek azokat gróf Mikó adhatta át tudományos használatra, s hirtelen halála miatt kezeinél maradtak, vagy rá — a mi még bízhatóbb — Kazinczy Ferentől szállottak. Egyébiránt a Toldy-hagyatékka is rendkívül nagy számú eredetinek jutott birtokába az Akadémia. Minden levélre fel van írva: mikor vette? mikor válaszolt rá?

E tán igen is hosszás kitérés után folytatom a kéziratkiadó Társaság történeti nyomozását.

A mult nyáron a Nyelvművelő Társaságnak a kolozsvári lyceumban levő iratai áttekintése alkalmával egy csomag 9-dik darabján ez írást láttam: A magyar Társaság történetiája; de nem volt benne semmi. Gróf Kemény írónnal ezt jegyezte rá: Ex fasciculo 14. nr. 9. nincs meg. Ki tudja, mikor s hova tűnt el, ha már 30–34 év előtt sem volt meg? A kéziratkiadó Társaságról csak a következő adatot találtam, mely azt foglalja magában: mennyi pénze gyűlt be annak céljaira 1802-ben? mennyi volt március 3-án?

A kézírásban levő erdélyi és magyarországi történetíróknak írásait sajtó alá adni igyekező Társaság tagjai, kik tíz aranyat ígértek fizetni, fizettek gr. Teleki László úr kezébe együtt 1845 r. frtot.

¹⁾ Láthatók a m. tud. akadémia kéziratárában a Kazinczy-hagyaték közt, ily jelzés alatt: Magyar Irodalom (Levelezések) 4-edrét 185. szám h) be-tűs csomagban, Kazinczy Gábor által feldolgozva.

²⁾ Vegyesek, 4-edrét 70-c VIII-ik csomó, 353–357. lap.

³⁾ Láthatók a tudom. akad. kéziratárában: Magyar Irodalom (Levelezések) 4-edrét 143. sz. 33. pont alatt.

⁴⁾ Ugyanott 144. szám és 41. pont alatt.

⁵⁾ " " " " 40. " "

⁶⁾ " " " " 39. " "

⁷⁾ " " " " 42. " "

⁸⁾ " " " " 35. " "

„Ebből adtak: 1) A tanács rendeletéből Benkőnek 135 r. frtot. 2) Edernek a Schesaeus munkájában való fordításért br. Bruckenthal Mihály által 162 r. frtot. 3.) Juris Professor Demjénnek 115 r. frt 30 krt 4) Ugyanannak gr. Bethlen Gergely által 60 r. frtot. 5) Arankának 63 r. frtot 20 xrt. 6) Ugyanannak 4 r. frt. 36 kr. együtt 540 r. frtot 26 kr. Maradt még 1304 r. frt. 34 kr.

„Ismét fizettetett a tanács rendeletéből Benkőnek 45 r. frt. Edernek holmi copióltatásokért 57 r. frt 30 kr. együtt: 102 r. frt. 30 kr. Van tehát nálam még a tanács további dispositiójára, summa: 1202 r. frt 4 kr. „1802. márc. 3-án gr. Bethlen Gergely m. k.“¹⁾

Ezen kívül még egy rövid följegyzés is került kezembe 1794. jul. 3-ról, mely szerint a Társaság az ország közpénztárából (Cassa Provincialis) a kormányzó rendeletére kapott 60 frt, hogy abból a főtitkár Aranka a bécsi Agens által rendeljen meg két bécsi magyar ujságot, a jénai tudós ujságokat, ugyan Bécsből némely könyveket és a titkárság részére a fogalmazásokhoz szükséges papírt.

E két irat kétségen kívül a Kéziratkiadó Társaságé, mert rajtok nem volt az Aranka ismeretes levéltári kezelésének nyoma, szám vagy más jelzés. Az is gyaníttatja ezt, mert a Társaság aristokrata tagjai jobbára Kolozsváratt éltek, elnöke annak is a kormányzó volt, ott tartotta üléseit, a mikor tartott, s a kormányzó csak is ennek utványozhatott segélyt.

Mi lett a gr. Bethlen által kimutatott pénzzel? Kinek vagy mire adatott ki? Volt-e az ajánlattevőkről s általában ezen Társulat tagjairól valamely hiteles adat, írás, vagy jegyzék? A tiz arany fizetéses tagság meddig tartott? s több ily kérdésekre felvilágosító adataim nincsenek.

A Társaság költségén kiadásra elkészített történeti forrásművek közül a következőket ismerem.

I. *Scriptores Rerum Transsilvanicarum cura et opera Societatis Philohistorum Transsilv. editi et illustrati.* Tomi I. Volum. I. Complectens Christiani Schesaei Ruinas Pannonicas. Adcurante Josepho Carolo Eder. MDCCXCVII. 4-rét 1—202 ll.

Ez Losonczy gróf Bánffy György erdélyi kir. kormányzónak van ajánlva, mint a Philohistorok társasága tudós elnökének. „Te jeles férfi — így szól abban a tudós Eder — országos gondjaid közt azt művelted, hogy a Philohistorok társasága hamar összeállott, melynek munkássága által hazánk rejtve levő emlékei a sötétből és feledékenységből kimentessenek. Engem tagjává lenni paran-

¹⁾ Ez iraton nincs levéltári jegy. Látszik, hogy az nem a Nyelvművelő, de a kéziratkiadó Társaság tulajdona.

csoltál, a mi fölkelte bennem a munkásság ösztönét, s ha valami gyümölcse igyekezetemnek van, hiszem, hogy előtted az kedvet talál“.

„Most Schesaeust adom ki — így folytatja — a hazai történelemre és Erdély közjogára tartozó jegyzetekkel bővítve. E munka kiadása által te nem csak azon kor jeles íróját s a tudományt pártolod, de kegyeletet is teszel, mert abban a te egyik elődöd, Losonczi István jeles tettei is elbeszélve vannak“.

Ehez van mellékelve: Appendix ad Christiani Schesaei Ruin. Pannonicarum Libros IV, I—V igen érdekes tárgyról 205—269 lapon, Indexxel.

II. Scriptores Rerum Transsilvanicarum stb. (mint fennebb) Tomi II-di Volumen 1. Complexus Ambrosii Simigiani Historiarum Rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum. Adcurante Josepho Carolo Eder. Cibinii MDCCC.

Belső címe ez: Ambrosii Sim. Notarii Comitatus Szolnok interioris, Historia rerum Hungaricarum et Transsilv. ab Anno MCCCCXC usque MDCVI quatuor libris comprehensa, nunc primum typis edita, adnotationibusque illustrata, Liber I. Adcuravit Jos. Car. Eder aat. Eder az előszóban az író életét ismeretlennek mondja, csak egy levelét idézi, a mit Gelyén Imre kolozsvári főbíróhoz és Szegedi János királybíróhoz írt. Báthori Zsigmond fejedelemnek Goroszlónál legyőzésekör író Deésről Besztercére menekült, ott unalmában, időtöltésül írta művét, ott kezdve, a hol Rogerius, Thuróczi és Bonfini félben hagyták, t. i. II. Lajos koránál. „Ajánlták nekem — úgymond — hogy nektek és neveteknek szentelném azt, a kik hajdan ez országrészben a tudományoknak olykor-olykor Mecenásai voltak. Méltónak itélték, hogy művemet a ti könyvtáratokban tenném le és az ott őriztessék, mint a mely nagy részben titeket illet. Elsőben vonakodtam, de később rá határoztam magamat... A mű régibb dolgokról való részét Sambucusból és Joviusból vette — úgymond — a Báthoriak korát illetőket saját tudásából írja... Nekik ajánlja mint neimes férfiúknak. Kéri, hogy könyvecskéjét fogadják kedvesen s vegyék jó néven. Kelt Kolozsváratt husvétünnepén 1604-ben. A mű — írja előszavában Eder -- még 1798-ban készen volt, de nyomtatása különböző okokból megkésett. Most azonban már a dolog oda van érve, hogy minden évben legalább egy kötet megjelen. Nagy-Szeben ápril 24. 1800.¹⁾

¹⁾ Ez ígéret, előttem ismeretlen okból nem teljesült, sőt a következő könyvek (Liber II III. IV.) csak 40 év múlva jelentek meg, kiadta Mildneri Benigni József Nagy-Szebenben 1840. Akarta — úgymond az előszóan — az Eder megjegyzéseivel adni, de azok Budapesten a magyar nemzeti muzeum-

Az I. könyv (Liber I.) 1–200 lapra terjed, a jegyzetek az I–XX fejezet mindenikének végén vannak.

III. Josephi Caroli Eder: *Observationes Criticae et Pragmaticae ad Historiam Transsilvaniae sub Regibus Arpadianae et mixtae Propaginis*. Martinus Felmer stb.

Additis X Excursionibus ceu prolegomenis Historiae. sub Principibus Transsilvanicis. Cibinii MDCCCIII. 8.º.

Előszavát itt is gróf Bánffihoz intézi Eder: Proemium ad virum Excellentissimum Georgium Comitem de Bánffi, Praesidem, caeteros item Societatis Philohistorum Transsylv. Sodales, Viros Excellentissimos, Illustrissimos, Spectatissimos sat. E ki-tüntető megemlékezés az elismert érdem erkölcsi jutalma, de egyszersmind az ezen munkái által kortársai közül magasan ki-emelkedő jeles tudós halála azok iránt, a kiknek áldozata nélkül ő és az erdélyi történet nem egy pontja homályban maradt volna.

A mily hasznos volt a történelmi forrástudományra nézve az emlékek fölfedezése s közhasznúvá tétele: oly becsesek a kéziratkiadó Társaság által létre hozott Eder-féle művek, főleg azért, mert a tudományban is önző és egyoldalú szászok nemzeti levéltári adatai azokban történeti igazsággal vannak feldolgozva. Ederben bíztak ők is, tehát előtte megnyitották levéltárait, ő pedig mint részrehajlatlan történetíró, az adatok szerint ítél, kedvezés nélkül bármely oldalra. E művekből sok olyat tanulhatunk meg Erdély magyar királyok alatti történetéből, mi iránt — a mint Eder is helyesen jegyzi meg — különben még sokáig homályban lettünk volna. Ez adja meg a philohistorok Társasága munkásságának igaz tudományi becsét.

Némelyek a Társaság kiadásának tartják Haner ily című művét is: *De Scriptoribus Rerum Transsilvanicarum Seculi XVII. Scriptisque eorunden. Opus Posthumum Georgii Jeremiae Haner etc. Cibinii. Typis et Sumptibus Martini Hochmeister sat. MDCCXCVII. Editor J. F.*

Az olvasóhoz intézett előszó írója nem tudja — úgymond — vajjon megnyeri e a magyarországi és erdélyi philohistorok tetszését, midőn Haner e halála utánra maradt művét kiadni meri sat. Ebből van a következtetés levonva, más bizonyíték nem ismeretes. Avatottabbak igazítsák meg netaláni tévedésemet.

Ennyi a Kéziratkiadó Társaság külön munkásságá-

ban, melyet akkor építettek, ládába voltak zárva; azonban igéri, hogy Eder megjegyzéseit a II-ik könyvhez, magáéit a két utóbbihoz, később adni fogja. De az mai napig elmaradt. A könyv 4-rét alakú 1—434 lapra terjed.

nak irodalmunkban látható sikere. A történelmi kéziratok, krónikák, naplók és más emlékek, elfeledve volt scriptorok művei összegyűjtése nem az ő külön érdemök, hanem a Nyelv-művelő Társaság tagjaival közös, a főérdem pedig Arankáé. A levelezés volt egyik út, melyen ő adatokhoz jutni igyekezett. Ezt mások is teszik, teszi minden gyűjtő. De az illető vidéknek beutazása, a régi codexeket magoknál őrző vagy éppen rejtgető egyének fölkeresése, ez az ő saját maga igen gyakorlatias gondolata volt. Eltalálta majdnem mindeniknek szívéhez az utat. A miket ő az előtt csaknem két évvel fölfedezett s megjelölt, a miket Benkőnél együtt talált, mindazokat vagy a kéziratkiadó Társaság, vagy Aranka megszerezte, vagy a köztudomásra jutás után más tudósok, írók és gyűjtők birtokukba kerítették s így azok a történet-tudomány közös birtokaivá lettek. Aranka kutatása határköve volt a magyar történelmi emlékek elpusztulásának. Azon innen 1848—49-ig becses irat és adat nem vészett el. A magyar történetnek rendkívüli haszna volt e férfi buzgó igyekezetéből. Az 1793. jun. 27. s 1797. szept. 4-én tartott ülésen kéretett fel ő az utazásra. Az elsőről, a mi 24 napra terjedt, azon évi nov. 10-én tett jelentést s adta be 76 magyar forintra menő költségét,¹⁾ 18 krónikát, naplót és emlékiratot talált Benkő Józsefnél, némelynek eredetije hollétét is megállapította. Egy volt gr. Batthyány püspöknél, egy dr. Patakynál Kolozsvárott, néhány nála. Ujakat fedezett fel Székely-Keresztúron Kis Andrásnál, Sz.-Udvarhelyen Széles Mártonnál, Pater Dobránál, Szent Mártonban Kovács Lászlónál, Miklósvárszékekben Baróthon Mózsa László huszárkapitánynál, Hidvégén gr. Nemes Ferencnél, Uzonban gr. Kálnoki Lajosnál, S.-Szentgyörgyön Kocsis Sámuel, K.-Vásárhelyen Keresztes Márton ref. papoknál, Alsó-Csernátonban Mihálec őrnagynál, Kászon-Jakabfalván Kovács Dánielnél, Csikszékekben gr. Lázár Istvánnál, Csik-Somlyón a Szent-Ferenc szerzetnél.²⁾

Második útjáról való jelentése 1797. aug. 29-ről kelt. Aug. 5—28 közt Marosszéket, Csik-Gyergyót, Háromszéket, Brassóvidék, Felsőfehérmegye, Kőhalomszék és Udvarhelyszék egy részét utazta be, 16 helyen állapodott meg, s mindenütt fontos felfedezéseket tett, nevezetes tudnivalók ismeretére jutott s a Társaságnak sok tudományi anyagot, jóakarókat és részvényeseket szerzett. Vass József azt írja, hogy az Aranka által gyűjtött történeti adatok s másféle iratok közt meg volt az Erdélyi Nyelv-művelő Társaság munkáinak II-dik darabja is. Igérte, hogy kinyo-

¹⁾ M. Tud. Akadémia kéziratára. M. Irodalom (Levelezések) 4-rét 241. sz. Kis Jánoshoz szept. 18-án írt levél.

²⁾ E tudósítás megjelent az Uj M. Muzeum 1854. évi V. füzeté 402—422. II. Összevetendő: Uj M. Muzeum, 1863. évi májusi füzet, 217—238. lapjaival.

mozza hollétét, de nem teljesítette, legalább nyilvánosságra nem hozta. Hihető, hogy egyes részei széttűllve lappangnak, melyekről nem tudjuk, hogy annak egykori alkatrészei, vagy az 1848–49-ki pusztítások áldozatává lettek.

Ez utazás és levelezés egyik sikere a Nyelv-művelő Társaság említett munkájának fontos történeti közlése, másik a kolozsvári kir. lyceumba letett oklevél-, könyv- és kézirati gyűjtemény.¹⁾ Ezen kívül van számos levél, kész munka, jegyzőkönyv, melyek nagyrésztben szintén Aranka igyekezetének eredményei. Ezek egy része a Társaság megszűnésekor közlésre készen, kiadatlanul maradt, az idő túlszárnyalta nagyobb részét. Vass József 1852. a Nyelv-művelő és Kéziratkiadó Társaság lyceumban levő iratairól *Jegyzéket* készített s a magyar tud. Akadémia titkárához, Toldy Ferenchez ápr. 12-én beküldötte. En az abban levő tudományos

¹⁾ Fennebb a 41–43-ik lapon közöltem, miket tartottak M.-Vásárhelyen az Arankáéinak. Itt elősorolom, a miket ő a Társaságéinak mondott. A Társaságé — úgy mond — Bethlen Miklós élete, Bethlen Farkas historiája sumája Barabás Samutól, fol. Más historia, írta Bagocsi Kovács István, fol. Bethlen Gábor fejed. vásárai leírása 1615. fol. Rosnyai Dávid, Horologium Turcicum, (miből Arankáé is volt példánya), fol. B. Samuelis Kemény Miscellanea Transsylvanica fol. 1707. Generalis Tabella de erogatis expensis, fol. Dézsi József historiai kalendáriuma, fol. 4-rétben Halmágyi István kézírása 1763–1769-ről 3 drb, Enyedi Istvántól II. Rákóczi György veszedelme, Ferdinánd Commissariusának relatioja. (Ez irat levéltári jegye: Ex fasc. 18. nro. 2.)

Másik tájékozó adat a kir. kormányzékénél levő jegyzék, melynek címe ez: Az erdélyi nemes magyar Nyelv-művelő Társaság könyvtárában találtatott könyvek lajstroma. Kivonatom az ajándékozók szerint csoportosítva az ottani könyvek számát így mutatja: Ivrétben volt az 1 — tételtől 11-ig. Ezek között nevezetese: Johannis Jacobini: Brevis Enarratio rerum a Sigismundo Principe A. 1795. gestar. Bongarsius Rer. Ungaricar. című gyűjteményes műve frankfurti, 1600. évi kiadásában. Petri Ranzani: Epitome rerum Hungaricarum sat. Sambucusnak 1558-ki kiadása ugyan Bongarsiusnál. S még néhány becses történelmi mű.

4-drétben 12-től 107-ig, magyar könyv 168–209-ig, hazai manuscriptumok (kézírások) 1–19-ig.

Külön jegyzék volt ezekről: D'Andois könyveinek lajstroma 1–62, orvos dr. Pataki Sámuelé 1–26, özv. gr. Bethlen Lajosné, br. Bánffú Kláráé 1–5 drb, Basa István tanaré 1–5, Csernátóni V. Sámuelé 1–3, Dosa Gergelyé 1–2, Déési Gáboré 1–2, Turi László ítélőmesteré 1–2, Abel Károlyé 1 drb könyv, gr. Toldalagi Mihályé, Szilágyi Dánielé, Dindár Sámuelé egy-egy drb kézírás, Gombási Istváné, Benkő Józsefé, özv. gr. Bethlen Sámuelné, gr. Nemes Kláráé egy-egy drb könyv, gr. Teleki Lászlóé 1–2, Aranka Györgyé 1–6, Névtelené 1–3, Aranka Dánielé 1—, drb könyv. Összesen: 334 könyv, 22 darab kézirat.

Megjegyzem, hogy a lajstrom számadatai különböznek a fennebb 29-ik lapon közlöttektől, de ez sok év után készült, mialatt változás is lehetett a könyvek s kézíratok számában, a tagoknál is maradhatott, sőt az Aranka-gyűjteménybe is vegyülhetett közlölök egy s más darab. Mindkét adat tartalmát azért közlöm, mert az első mutatja: kik, mily úton lettek társulati tagokká, az utóbbi, hogy mi élte túl a Társaság életét?

anyag egy részét itt mutatom be, előbb a kiadatlanokat, azután némely oly történelmi s más iratokat, melyek holléte nincs tudva, egy buzgó tag jegyzékbe foglalva a Társaságnak azért jelentette volt be, hogy kinyomozásukat eszközölje; végre részint Arankához, részint a Társasághoz intézett eredeti levelek íróinak neve és a levelek hol és mikor kelte kimutatását.)*

III. Vass József közleményének harmadik része — a Kazinczy-Cserei-féle levelek kivételével — a lyceum könyvtárában 1852. még kiadva nem volt levelezéseket foglalja magában, me-

*) 1. Az erdélyi magyar Nyelv-művelő Társaság irományai közt talált eddigelé kiadatlan kéziratok jegyzéke.

1. Folyó beszédben. 1. Az összetett betűk egyszerűsítése: Gyarmathi Sámuel-től. 2. A magyar szív is tud érezni. 3. A ménestartásról: Ábel Károly. 4. a) A vitéz-rendekről. b) Vailer és Aloysia. Nézőjáték, németből fordítva. Öt felvonás. Mindkettő töredék. Szerzőjük Seelman Károly. 5. Régi magyar nyelvemlékek a csiki konventből. 1.) 6. Az és egy névelőkről értekezés. 7. Egy névelen levél. („Dicső magyar nemzetem!” kezdettől. 8. A m. Társaság munkái első darabjára tett jegyzetek. 9. A gyula-fehérvári csillagda leírása. 10. Értekezés az abrudbányai fakönyvekről. 11. A hazai utazásról. Péteri Takács Józseftől. 12. Különbféle tárgyu régiségek. 13. Az erdélyi vajdák, kik szolnokvármegyei ispánok voltak, Külsőszolnokvármegye ispánai voltak. Értekezés. 14. Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferenc krónikájának némi töredékei, 1490-től 1658. szept. 3. napjáig. 15. Némi töredékek Zrínyi „Ne bántás a magyart” című munkájából. 16. Történeti régiségek címeit magába foglaló levél. 17. Vizaknai Briccus orvostudor Naplója (1703—1715.) A címen kívül egyéb semmi. Utána néhány sorból álló szakadozott (történelmi) töredék. 18. Kolozsvár leírása (deákul) 17 levél. Ivrét, íratott 1734-ben tanácsvégezésből. (Belőle apró jegyzetek magyarul.) 19. Curiosumok a göttingai 1793-diki zsebnaptárból. 20. Jegyzetek Berzevich Gergely ily című munkájára: „De Commercio et Industria Hungariae. Leutschoviae 1797.” 21. Könyvészethez tartozó némely jegyzetek. (Leginkább a múlt század utolsó negyedének irodalmi termékeiről.) 22. Magyar nyelv művelésének zsengeje. Próbául adták ki némely kevés számú társak Erdélyben. (Kizárólag nyelvészeti, jelenleg elnyűtt s használatlan dolgozatokat tartalmaz. Legérdekesebbnek látszik a VIII-ik cikk: Rövid jegyzések a régi és újabb magyar grammatikákról.” 177—188 lap. Az egész kézirat 188 lapra terjed, középen törött ívréten. 23. Szentkirályi nagyobb Bors János krónikájából (1595—1600 évköz és az 1610-dik év) töredékek. 24. Mészáros Ignác ily című munkájának: „Mulatságos levelek” a budai censura által ezen kitérő részét: „Cinngrus Matronának, egy asszony barátjának leírja Abelard és Heloise historiáját.” Németből, a Társaságnak beadva. 25. Hazai (különösen irodalmi) régiségek végeztett kirándulásról szóló jelentés. (Szerzője nincs megnevezve, de a jegyzőkönyvek-

1) Vass József ezt jegyezte rá: (Közlöm). Hol közölte? előttem nincs tudva.

2) Másolata látható a m. tud. akad. könyvtárában: M. Irodalom. (Régi és újabb írók kéziratú művei.) Ivrét, 7. szám alatt.

3) L. ugyanott.

4) Kiadták: Lugossy József, Szabó Károly és társaik ily cím alatt: Történelmi Emlékek stb. II. köt. 160. II. a 84—116. lapon, külföldi utazásaival, 1693-ig kibővítve.

5) Kiadta Vass József m. tud. akad. levelező tag ily cím alatt: Emléklapok Kolozsvár előkorából. Kolozsvár, 1865. 8-drét 1—50. l.

6) Kijött 1837. gr. Kemény József és Kovács István Erdélyország Története Tárában. I. kötet 179—182. II.

lyek jobbadán ma is kiadásra várakoznak. Tudtómra csak a Csokonaié jelent meg.¹⁾

E levelek tartalma: A) Irói levelek. I. Kazinczy Ferenc levelei Arankához 1. Cserei Miklóshoz 19, utóbbi nem tartozván tanulmányom körébe, mellőzöm.

Az Arankához írott levél kelt Regmeczen május 2. 1794.

II. Kiss János a—h, alatti 8 levelei, az utolsón kívül keltek Nagy-Baráti-ban jun. 30., aug. 11. (ebben egy magyar journalról való projectum volt), aug. 25., okt. 24., 1797. Ugyanott márc. 14., jul. 29., nov. 26., 1798. az utolsó Kővágó-Örsön ápr. 30. 1799.

III. Aranka György levele Kis Jánoshoz, hely nélkül, szept. 25. 1797.

IV. Csokonai V. Mihály Aranka Györgynek. Nagy-

ből kitűnik, hogy Arankáé. Nagy érdekű.) Két írott iv. 26. A mértékre kötött magyar versek iránt némely jegyzések és jobbítást vagy megállítást kívánó észrevétel. Pr. Nagy Mihály, dec. 14. 1803. 27. Magyar dolgokat tárgyzó munkák jegyzéke a göttingai könyvtárban. 14 lap ívrétben. 28. A földképek készítésének historiája, a mulófélben levő század (1790) elejéig. Nagyobbrészt Crome-ból fordítva Németh László által. 1798. Kézirat, 8-drét 100 l. 29. „A szép Abellina, avagy a bölcs öreg.” Egy érzékeny játék öt felvonásban. Mely is a német románból egészen szabadon van és változásokkal kidolgozva. Kézirat, 4-drét 144 l. ritkán írva. Szerzője ismeretlen 30. Excerpta ex libro gallico, cui titulus: Le Passe par tout de l'Eglise Romaine etc. Tom. I. pag. 1. et seqq. trāslata per L. M. D. r. B. Capitaneum. A. 1770. Első rész. „A fűlbe való gyónásról.” 4-edr. 50 l. Tom. II. pag. 347. et seqq. „Licentius Lucindonak élete, mely íratott Don Joseph Chueca által, a ki is ötöt nevezi család papnak (le prêtre fripon)” 4-edrét 26 l. Csonka kézirata. Vége nincs. 31. Maximák. (Számszerint 101.) Név nélkül. 32. Hihetetlen ségek. (Számszerint 50.) Szerzője ismeretlen. 33. Nominum proprium, in Dictionario contentorum, ungarica explicatio. A. Domini 1680. die 5. novembr. 12-edrét. 9 l. (Töredék.) 34. Báthori István király végrendelete 1585. (deákul) 12-edrét 4 l. Némely Jezsuitaféle mellékletek, ismét 4 l. Vége nincs. 35. Dissertatiuncula super quaestione: Num S. Rex Stephanus Transsilvaniae solemnem armorum expeditionem in suam potestatem redegerit, necne? Auctore Andrea Thorwächter, pastore coetus religiosi ad Ecclesiam Bolkaciensem. Mense Augusto. 1799. 36. Versus Mnemonici super Regibus Hungariae. 37. Historischer Versuch über die Zigeuner. V. H. M. G. Greilman de W. D. Zweite Auflage. Götting. 1787. E munkának magyar bírálata hazai viszonyainkból.

II. Kötött beszédben. 1. Az istenhez (Alexandrinekben.) Ifj. gr. Teleki Domokos. 2. Ívrétben versek, cím nélkül (Alexandrinekben.) 3. Ezen nyughatatlan világ játékin sok gonosz nyelveknek ártalmas tövisai között megfordult utazónak nem érdemlett sérelmein kesergő éneke. Udvari tanácsos, Nagy-Ajtai Cserei Farkas. 4. Panaszló ének. (Név nélkül.) 5. Kolozsvár sirmái. 1699-ből. 8-drét 28 l.²⁾ 6. Mohács vidékéről írt levél. (Heroid) Péteri Takács József. 4-edrét. 6 l. 7. A pintyöke éneke. Az orleansi szűz fordítójától. 8. Bőjtje való farsangi tréfa. (Dialog, elegiában.) 9. Az erdélyi m. tudós Társasághoz versek. Perlaki Dávid, dómolki ev. ref. pap. 10. Udvarhelyi Szeles János munkája. Szeles János, Székely-Udvarhely város notáriusa ajánlja az (erdélyi) m. Társaságnak, ápril 19. 1794. Versek. 12-edrét 25¹⁾ l. 36 lapra terjedő adomák (anekdoták) folyó beszédben. 11. Versezet Arankához. (Talán Virágtól? Horatius ezen

¹⁾ Uj M. Muzéum. 1858. I. köt. 394—95. II.

²⁾ Közölte részben az Uj M. Muzéum. 1856. I. köt. 265—70. II.

Bajom (Somogy) aug. 4. 1798. Függelék: Kézírásban levő munkácskáimnak megnevezése.¹⁾

V. Pajor és Kármán. 1. Az erdélyi Nyelvmivelő Társaságnak, Pest, okt. 23. 1794. 2. Aranka Györgynek, Pest, böjtmáshava 1. 1795.

VI. Versegi Feren c. 1. Az erdélyi Nyelvmivelő Társaságnak. Buda, Szent-Mihályhava 18. 2. Aranka Györgynek hely nélkül, 1794.

VII. Budai Esaiás. Aranka Gy.-nek, Debrecen, szept. 29. 1798.²⁾

VIII. Baróti Szabó Dávid. Aranka Gy.-nek. Virt, Szent-Györgyhava 16. 1799.³⁾

verse szerint *Parcius junctas quatiunt fenestras* etc.) 12. Hasonlítás az ember élete és az esztendő négy részei közt. (Alexandrinek.) 13. Versek. (Kézírata után ítélve Arankától) a) Egy nevetlennek. Két darab. b) A mágnes és vas. c) Antalnak, 13. jun. 1804. d) Névnapi jul. 24. 1804. e) Egy nevetlennek, dec. 6. 1804. f) Cserei Miklósnak. g) Sírversek. h) Rózsának. i) Trézsinék. j) Sirirat. M.-Vásárhely, május 11. 1800. k) 18. febr. 1805. l) Néhai Hajosi Johanna, Kováchich Györgyné emlékezetére. m) Az Himje. Németből. n) Mentiség egy verset szerető barátomhoz. 4) 14. Ének a hazafiakhoz. Virág Benedek. Pesten 1797. (Nyomtatvány.)⁵⁾

III. A Nagy László által nyomozás és birtokba kerítés végzett bejelentett különbözle iratok ezek.

„A 25-ik sz. alatt előforduló Branyicskai Nagy László, Szászvároson lakó hunyadmegyei ügyvéd, 1814. június 27-én írja, hogy sok nevezetes nyelvrégiség van birtokában, melyek címjegyzékét Arankával közli azt jegyezze meg, hogy a *-gal jelölték eredetiek. Hol penészednek e becses régiségek — kérdi Vass József — nem tudom, de azon leszek, hogy előkerüljenek. Addig azonban álljon itt a nagy érdekű lajstrom.

1. Stainville J. S. V. tábornoknak 1711. kelt patense a katonaság és provincialisták közt való egységéről és a k u r u c név eltöröléséről. Deákul, nyomtatás.

2. Bánfi Dénesnek rabságából való instantiája gr. Teleki Mihályhoz.

3. *Propositio Ser. Principis D. D. Francisci II. etc. etc. Principis Rákóczi ad trium Nationum etc. etc. Status et Ord. in Generalibus eorundem Comitibus ad diem 28. m. martii An. 1707. in Civitatem M.-Vásárhely indictis facta.*

4. *Laetitia Transilvaniae, quam in adventu Ser. atque Potentiss. Ppis et Dni D. Francisci II. ex gloriosissima Rakocianorum familia vere secundi etc. etc. ad homagium suscipiendum auspaticissima undiqueque devotione contestabat etc. etc. observata et delineata ab Andrea Francisco Lischovini Ph. et M. D. merentissimi, Pcpis medico castrensi.*

*5. Gr. Apór Istvánnak 1696. május 9. kelt parancsolata, a Kenyérmezején levő Báthori István kápolnája iránt, hogy az ő felsége hadai arra felé menvén, készen találhassák.

¹⁾ Megjelenését lásd az előbbi lapon.

²⁾ E levelek a Vass-féle közlemény 1—10. levelén láthatók.

³⁾ Ez és a IX. szám alatti levelek a „Levelezések” 241 számú kötete 77—78. lapjain vannak.

⁴⁾ Vass József megjegyzését mellőzöm, nem tartozik ez adathoz.

⁵⁾ Látható a m. tudom. Akadémia ily című gyűjteményében: *Irodalmi kiadatlanok gyűjteménye hű másolatban. M. Irodalom (Levelezések) 4-drét 241. szám alatt 71—72. lapon.*

IX. Döbrentei Gábor. Aranka Gy.-nek. Oláh-András-falva, nov. 9. 1812.

B. Vegyes tárgyak.

1. Szentírás-fordítási töredék a csiki conventból I. sz. (félíven).
2. Szentírás-fordítási töredék a csiki conventból II. sz. (félíven).
3. Az erdélyi Nyelvemelő Társaság irományai között talált kiadatlan kéziratok jegyzéke.¹⁾

4. Aranka György irományai között talált, eredeti levelek Tárcája. Ennek nyilvánosság elé hozását szintén szükségnek látom.

A tudós Vass József ezeknek Toldyval közlését érdekesen indokolta.

„Szíveskedett ön, uram! — így ír aug. 21-én kelt levelében — egyebek közt az Erdélyi Magyar nyelvemelő Társaság részletes történeteinek megírására felhívni. A

*6. Ugyancsak Apor Istvánnak egy 1694. kelt levele Chusáni uramról.

*7. De Tiegenek, Déva melletti táborából való rendes levele 1706-ból.

*8. Egy kis quietantia 1608-ból Szászváros részéről, Konstantinápolyba küldött pénzről.

*9. Apaí Mihály fejedelem lectája és pecsége alatt való Compulsorium Mandatumok.

*10. Gr. Bánffy György gubernatornak és Bethlen Miklósnak neve alatt kelt decretum, a restans adó felszedéséről.

*11. Apaí Mihálynak tulajdon aláírása alatti parancsolata az illyei várnak elhanyagolása iránt 1670-ből.

*12. Gr. Pekri Lőrinc 1705. parancsolata, hogy a francia tábornokot fogadják becsülettel.

*13. Gr. Bánffy Gy. gubernator és Kolozsvár város kapitányának neve s pecsége alatt kelt Compulsorium 1697-ből.

*14. Apor Istvánnak 1695-beli cédulája 2000 oka viasznak Szegedre vitele felől Rácz Frankó által. *15. Még egy más efféle cédula.

*16. Hofmannak Basileából 1699. írott levelei N.-Enyedre dr. Páriz-Pápaihoz.
17. 1327-beli fassio az erdélyi káptalan előtt. (Ezt originálisból írtam én magam le. Nagy László úr megjegyzése.)

*18. Csáki Istvánnak Fejérváron 1701. adott protectionalis gr. Bánffy Gy. gubernator aláírása és pecsége alatt.

*19. Csáki Istvánnak procuratort a kir. gubern'umtól kérő instantiája válasszal együtt 1701-ből.

*20. Gr. Bánffy Gy. gubernator és Bethlen Miklós aláírása alatt kelt decretum Tordán 1697.

*21. Rákóczi Ferenc (II) pecsétének olyan borítója vagy fedőpapirosa, melyen a címer s a betűk jól olvashatók.

*22. Lugosi Ferenc secretarius apertája alatt való Inquisitorio-Relatoria.

*23. Gr. Székely László hattuyi éneke, melyet halála előtt kevéssel írt volt maga, és az epitaphituma

*24. A könnyező Szűz Mária kolozsvári csudatevő könnyező képe. Nyomatott a csiki klastromban.²⁾

¹⁾ Az előbbi 50—51. lapon közölve van.

²⁾ Irodalmi kiadatlanok gyűjteménye. Lásd: M. Irodalom. (Levelezések) 4-edrét 241. sz. alatt 75—77. lapon.

bizalmas felhívást örömmel fogadván: azonnal hozzá fogtam a¹⁾ —
 — — — — közel kétszáz ívre terjedő társasági lomtár át-
 vizsgálásához. Az ide zárt 19^{1/2} ívre terjedő hű másolatok na-
 gyobbrészt abból szemeltettek. Hogy történetírás helyett máso-
 lással foglalkoztam, két ok határozott el. Első, mert az enyé-
 szettől mielőbb megmenteni törekvém e hecses irodalmi kiadat-
 lanokat. A szerzetes tanár állása mindig csak egy évre bizto-
 sítatván, tartanom kelle, nehogy valamely szűkkeblű s irodal-
 munkkal keveset törődő utódom azokat ignorálván, a pusztítás-
 nak s végromlásnak engedje. Második, mert a tanév folytán,
 mint tanár, komoly s előttem nagyrészt új tantárgyakkal lévén
 elborítva, magán foglalkozásul fontosb s a lelki erő megfeszítését
 igénybe vevő tárgyra sem kedvet, sem erőt nem érezheték. De
 közelg a hosszú szünidő, melyet az érdekes monographia elkészí-
 téseére szántam. Egy kis várakozás tehát, s ön, uram! veendi azt,
 mint ön iránti őszinte tiszteletem s készségem újabb zálogát.
 Addig is vegye szívesen az irodalmi kiadatlanok eme gyűjtemé-
 nyét, s tekintse, használja úgy, mint sajátját...“

Az említett levél-tárca a Vass-féle közlés 73 -- 75 levelein ez.²⁾

Vass József ezen jegyzékét hitelességén kívül az teszi be-
 csessé, hogy az a kir. tábla elnöke által beküldött hivatalos laj-
 stromnál részleteseb felvilágosítást ad az Aranka magán és a Nyelv-

¹⁾ Tudós barátunknak levéltár megrovó jellemzését mellőzendőnek láttam.

²⁾ Aranka György irományai közt talált eredeti levelek Tárcája. Diószegi Zsigmond Arankának, Pele, aug. 22. 1798. — Aranka főbírtoknak a Társaságnak, Maros-Vásárhely, aug. 27. 1798. Gyarmathi Sámuel Arankának, Kolozsvár, febr. 14. 1799. — Gyarmathi Sámuel Arankának, Kolozsvár, dec. 18. 1799 — Gyarmathi Sámuel Arankának, Kolozsvár, jul. 17. 1794. — Cserei Farkas Arankának, Kraszna, okt. 26. 1797. — Szalkai Antal Arankának, Pest, nov. 14. 1794. — Szabó András Arankának, Maros-Vásárhely, jun. 28. 1794. — Szokolay Dani, somogyemei esküdt, gr. Teleki Mihály helybeli társasági elnöknek, Iháros-Berény, febr. 16. 1801. — Soproni Sommer József, kamarai ispán a Társaságnak, Parjád. ápr. 21. 1794. — Brassai bíró, Fronius, a Társaságnak, Brassó, ápr. 22. 1794. — Ferenczy Péter, csik-somlyói pleb. Arankának, Csik-Somlyó, dec. 2. 1797. — Aranka György prof. Schediusnak, Maros-Vásárhely, márc. 25. 1797. — Aranka György prof. Schediusnak, Maros-Vásárhely, jul. 4. 1797. — Mészáros Ignác Arankának, Buda, dec. 5. 1795. — Fronius tanácsos Arankának, Brassó, jun. 28. 1794. — Cseh Ferenc, szathmármegyei másodalispán Arankának, Nagy-Károly, aug. 7. 1795. — Némethy József, nagy-boldogasszonyi esperes Arankának, Nagy-Boldogasszony aug. 18. 1795. — Gyarmathi Sámuel Arankának, Göttinga, május 29. 1796. — Cserei József Arankának, Kraszna, febr. 5. 1796. — Ocsovszky Pál nevelő Arankának, Bécs, márc. 27. 1798. — Ocsovszky Pál nevelő Arankának, Bécs, jun. 4. 1799. — Ocsovszky Pál nevelő Arankának, Bécs, aug. 15. 1799. — Bolla Márton, piarista Arankának, Kolozsvár, jun. 1. 1798. — Branyicskai Nagy László, ügyvéd Arankának, Szászváros, jun. 27. 1814. — Abbé Eder Arankának, Szeben, febr. 26. 1798. — Ocsovszky Pál Arankának, hely és kelet nélkül. — Mihály Tamás sebész, a Társaságnak, Rév-Komárom, febr. 29. 1795. — Ifj. gr. Teleki Domokos Arankának, Nagyvárad, febr. 9. 1795. — Majihényi László Arankának, Buda, febr.

mivel Társaság közhagyatéka felől, s tudósaink ebből látandják, mit hol keressenek. Midőn én közelebb áttekintettem, csak annyi különbséget vettem észre, hogy Vass tanár úr nem említette gr. Bethlen Imrénék Jenából 1796. szept. 20-án, Gyarmathinak Göttingából febr. 19. 1797-ben, Ballman Mihálynak márc. 9. 1799-ben írt leveleit, melyek szintén ott vannak.

E levelezés, egykor közre adva, az erd. két Társaság multjára sok világot derítend.

Ily nagy körre terjedő levelezés, két városban székelő, főurakból és tudósokból külön célokra alakult, szervezetlen, felülről meg nem erősített Társaság tudományos és igazgatási ügyeinek intézése a főtítokárnak sok gondot adott, tőle sok munkát, erélyt és tapasztalatot kívánt. Sokakat nem is említettem, a kikkel levelezett. Döbrenteihez két levele van ¹⁾, Engelhez egy ²⁾, gr. Teleki Józsefhez, gr. Dessewffy Józsefhez, gr. Rádayhoz, Szacsvai Sándorhoz, Csokonaihoz sat. több-kevesebb. Sokan kértek tőle felvilágosítást társasági ügyekben, sokfelé kellett neki is pártolásért s más dolgokban írni. Ha csak néhány sor volt is az, tömérdek időt vett el. De ő nagy lelkiismeretességgel járt el mindenben, a mi növelte a munka terjedelmét. Nem csoda, ha ez és az évek súlya alatt végre kifáradt s magányba vonult vissza.

-
14. 1796. Pyber Benedek Arankának, Vért, márc. 12. 1799. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, márc. 4. 1799. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, dec. 27. 1799. — Ferenczy Ferenc ref. pap Arankának, Kézdi-Vásárhely, márc. 1. 1798. — Vitéz Imre Arankának, Kassa, okt. 31. 1794. — Krausz Endre Arankának, Medgyes, szept. 1. 1798. — Ifj. Vay József Arankának, Miskolc, okt. 20. 1795. — Gr. Bethlen Imre Arankának, Göttinga, dec. 24. 1796. — Csizi István, őrnagy, Arankának, Tokaj, márc. 15. 1798. — Gyujtó István Arankának, Parajd, jun. 10. 1800. — Beregszászi Pál Arankának, Sáros-Patak, jul. 4. 1799. — B. Henter Antal a Társaságnak, Szent-Demeter, május 12. 1794. — Antal János Arankának, Bécs, aug. 6. 1795. — Antal János Arankának, Göttinga, jan. 19. 1797. — Antal János Arankának, Jena, nov. 23. 1795. — Antal János Arankának, Göttinga, jan. 15. 1797. — Seelman Károly Arankának, Gyula-Fejérvár, dec. 1. 1796. — Seelman Károly Arankának, Gyula-Fejérvár, szept. 3. 1794. — Seelman Károly Arankának, Gyula-Fejérvár, szept. 17. 1797. — Csizi István, őrnagy, Arankának, Tokaj, május 15. 1798. — Diénes Sámuel Arankának, Bécs, márc. 4. 1796. — Ribiczei Ádám Arankának, Déva, aug. 20. 1796. — Székely Márton Arankának, Maros-Visárhely, jun. 15. 1794. — Cserei József Arankának, Kraszna, május 31. 1796. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, jun. 21. 1801. — Abbé Eder (deákul) Arankának, Szeben, május 9. 1795. — Gr. Mikes Antal a Társaságnak, Kolozsvár, jun. 14. 1794. — Cserei Farkas Arankának, Kraszna, máj. 29. 1795. — Enyedy Tamás Arankának, Tokaj, márc. 1. 1812. — Enyedy Tamás Arankának, Tokaj, febr. 21. 1812. — Székely Márton Arankának, Bécs, szept. 22. 1796. — Székely Márton Arankának, Marburg, nov. 21. 1796. — Székely Márton Arankának, Besztercze, aug. 18. 1794. — Cserei József

¹⁾ U. ott. M. Irodalom. (Levelezések) 4-drét. 201. sz.

²⁾ Kiadva a M. Akadémiai Értesítőben, 1865. 479.

Termete nagy, erős izmú, arca barna, magatartása komoly. Magyar ruhát viselt mindig, de bajuszt nem. Ennek hihetően hivatalos állása volt oka. Ő II. József alatt is szolgált, a kinek bámulója volt, s a kit meg is énekelt. Ez uralkodó a köztisztviselőknek magyar nadrág és hosszú szárú csizma mellé divatos frakk és felszegzett kalap viselését rendelte egyenruhául. Bajuszt viselni tiltva volt. Rajzban keretbe foglalva adták ki a „Vorschrift“-et a különböző rangfokozatok szerint. Én ezelőtt tíz évvel az erdélyi kir. főkörmányszékieket, a levéltárnak Budapestre felszállításakor, mint a Josephinismus érdekes emlékeit, az erdélyi országos muzeumba tettem be felsőbb engedély mellett. Halála előtt kevésel orvosa neki is a bő német nadrág viselését rendelte.

Kedélye vidám, maga társaságszerető, mint nőtlen embernek nyelve szabad, szavai olykor sikamlósak, még leveleiben, sőt verseiben is; a tréfát és nevetetőt, az anekdotát és agglegényi kalandokat szívesen hallgatta, azért jó embereit és barátait házánál vendégszeretőleg fogadta s együttlétüket víg beszédek, bor és pipa fűszerezték. Háza a tudósok és idegen utazók gyűlbelye volt. Neve messzire ismeretes. A ki M.-Vásárhelyt, az Arankát is felkereste. Nyílt szívé, egyenes, jó magyar, kissé burocratikus szokásokkal s udvari szellemmel. Ez juttatta diszes álláshoz.

Arankának, Kraszna, jun. 26. 1795. — Aranka György prof. Sc'lediusnak, Maros-Vásárhely, május 6. 1797. — Pápai István Arankának, Szeben, okt. 10. 1794. — Pápai István Arankának, Szeben, aug. 22. 1796. — Pápai István Arankának, Szeben, márc. 19. 1795. — Pápai István Arankának, Szeben, okt. 20. 1796. — Nagy Bálint Arankának, Bécs, máj. 14. 1805. — Nagy Boldizsár hadnagy Arankának, Szotyor, márc. 20. 1798. — Némethy László esperes Arankának, N.-Boldogasszony, nov. 28. 1797. — Borsos Arankának, Csomafalva, dec. 16. 1800. — Gyarmathi Sámuel Arankának, Nagy-Bun, nov. 12. 1812. — Mősa László Arankának, Naszód, május 4. 1799. — Gr. Bethlen Imre Arankának, Göttinga, okt. 2. 1796. — Mosóczi Institoris Gábor Arankának, Pest, május 18. 1795. — Kovács Lőrinc Pál Arankának, Verespatak, szept. 6. 1797. — Cserei József Arankának, Kolozsvár, dec. 19. 1798. — Gr. Bethlen Imre Arankának, helynélkül, ápril 2. 1797. — Gr. Bethlen Imre Arankának, Frankfurt, május 12. 1797. — Mősa László Arankának, Borgo-Prund, márc. 3. 1797. — Mártonfi, erdélyi püspök Arankának, Kolozsvár, nov. 15. 1812. — Diőszegi Zsigmond Arankának, Pele, aug. 22. 1798. — Zsombori József Arankának, Károly-Fejérvár, szept. 8. 1811. — Fekete, tábornok Arankának, Hosszuaszó, jan. 2. 1814. — Egy névtelen (aligha nem Gyarmathi) ¹⁾ levele tömött félíven Arankának, Erfurt, dec. 23. 1796. — Molnár Borbála Arankának, S.-A.-Ujhely, május 17. 1795. — Mihálcz Tamás, sebész, a Társaságnak, Rév-Komárom, jul. 3. 1798. — Pyber Benedek Arankának, Vrt, május 29. 1799. — Borsos Arankának, Csomafalva, nov. 8. 1797. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, jul. 10. 1794. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, márc. 17. 1796. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, május 19. 1796. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, dec. 7. 1796. — Cserei József gróf Bánffy Györgynek, Kolozsvár, febr. 16. 1796. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, jan. 28. 1799. — Keszthelyi László, piarista a Társaságnak, Kolozsvár, szept. 8. 1794. — Abbé

¹⁾ De épen ő.

A magyar nyelv rajongó szeretete s nemzeti érzület jellemének fényes vonásai. A szegények sorsán hamar megindult. Polgártársain szeretett segíteni. Székely örökségét Ferenc testvérének hagyta használatára.

Szellemi képessége a középszerűsége alig emelkedett felül. Erős a diplomatikában és jogban volt. Ez adta neki a tudóssághoz a jogcímet. Szorgalma és munkaképessége által s előre törekvő hajlamainál fogva sokak felett kitűnt, ez által szerezte ismereteit, életügyessége által szerencsésjét, a nemzeti nyelv iránti szívós ragaszkodása által népszerűvé lett s neve országosan tisztelt. A székelynek általában nemzeti alapvonása az anyai nyelv és haza iránti ragaszkodás. Életét maga akarta leírni, Döbrenteinnek 1812. nov. 12. írt levelében kifejezte azt; de szegyenli — úgymond — hozzá fogni, mert már 76-ik évében van, s még semmit sem tett. 1809. végrendeletet készített, előbb emléktét a gr. Teleki-féle m.-vásárhelyi fényes könyvtárban Cicero egyik műve 4-rétű szép pergamen-codexével s egy 1526-ik évi szintén nagybecsű magyar codex-példánnyal örököltette¹⁾, mit később Aranka-Codexnek neveztek el. Én mivoltát s hollétét kinyomozni nem

Eder (deákul) Arankának, Szeben, jun. 19. 1794. — Székely Márton Arankának, Marburg, szept. 28. 1794. — Diószegi Zsigmond a Társaságnak, Pele (Középszolnok), május 8. 1798. — Finta József, egységihívó esperes, Arankának, Ders, szept. 21. 1798. — Pávai Vajna Elek a Társaságnak, Kolozsvár, ápr. 30. 1794. — Abbé Eder (deákul) Arankának, Szeben, jan. 16. 1795. — P. Blasy Bonavita, barát, Arankának, Csik-Somlyó, okt. 10. 1798. — Zilahi Sebes János Arankának, Székely-Udvarhely, május 20. 1794. — Heydendorff Mihály Arankának, Medgyes, május 12. 1794. — Kovács Lőrinc Pál Arankának, Verespatak, május 2. 1798. — Hannulik János, piarista (deákul) Arankának, Nagy-Károly, aug. 19. 1796. — A soproni magyar Társaság az erdélyinek, Sopron, dec. 27. 1794. — Molnár Borbála a Társaságnak, S.-A.-Ujhely, nyilashava 2. 1794. — Cserei Farkas Arankának, Kolozsvár, febr. 15. 1795. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, márc. 31. 1794. — Rettegi Zsigmond Arankának, Pest, szept. 9. 1794. — Tertina Miklós (deákul) Arankának, hely és idő nélkül. — Németh József esperes Arankának, Nagy-Boldogasszony, márc. 30. 1797. — Br. Prónay Kálmán (nyomtatott levél) Arankának, Pest, aug. 24. 1812. — Takács József Arankának, Bécs, ápr. 29. 1799. — Gr. Bánffy Györgyné gr. Palm József a Társaságnak, Kolozsvár, jul. 24. 1794. — Németh József esperes Arankának, N.-Boldogasszony, május 1. 1797. — Gr. Teleki Domokos Arankának, hely és idő nélkül. — Levéltörődék egy íven Arankának, hely és idő nélkül. — Szenthe Pál, predikátor Arankának, Mohács, jul. 2. évszám nélkül. — Kovács Sámuel, ref. pap Arankának, S.-Szent-György, ápr. 3. 1794. — Br. Kemény Simon Arankának, Véc, május 2. 1794. — Névtelen (Hannulik) deákul Arankának, Nagy-Károly, okt. 19. 1796. — Cserei József Arankának, Bólon, jul. 17. 1800. — Németh László Arankának, Győr, május 4. 1798.²⁾

¹⁾ Első életrőjra Hadi dolgokról írotnak mondja Cicero művét, de ez tévedés, ily című műve nincs. Hihetőbb, hogy a De Legibus című volt.

²⁾ A M. Tud. Akad. kéziratárában. M. Irodalom. (Levelezések) 4-édrét 241. sz. 73—79. levelen.

tudtam. Könyvtára árát 1000 aranyban szabta meg, meghagyta, hogy olyannak adják el, a ki együtt tartja meg s nem engedi széteszlani. Gr. Kemény Sámuel erdélyi kk. és rr. elnökének szánta volt, de a gróf egy évvel hamarabb elhalt. Ő is követte 1817 márc. 11-én 80 éves korában s a város és vidék közrészvéte mellett a m.-vásárhelyi temetőben temettetett el.

Ez Aranka György élete s a M. Nyelv-művelő és Kéziratkiadó Társaság ez élettel össze- s együtt folyó történetének vázlatos rajza. Hatásukat a magyar nyelvügyre és nemzetiségre, valamint a magyar történelmi forrástudományra jellemezni a befejező rész feladata.

VI.

Aranka iránt korában kétféle vélemény volt. A közönség, melynek szívében már a francia nagy forradalom s II József alkotmányhelyreállító rendelete felgyújtotta volt a szabadság és hazaszeretet érzését s lelkét a magyar nemzeti eszme bűvös hatalommal ragadta meg, mely az irodalom mint ezek emeltyűje iránt mind több hajlamot kezdett érezni, híreről jól ismerte őt, neve és buzgó munkássága méltó elismerésben részesült országszerte. Egyes magasabb társadalmi állásúak, vagy nagyobb észtehetségűek kicsinyelték tudományát, gúnyolták benne a burokratát, s hogy nagyobb sikereket a Társaság el nem ért, igazságtalanul neki tulajdonították. Ezek voltak a semmit nem tevők, de a valamit tevők éles kritikusai, az úgynevezett fényes elmék, kik a tudománnyal is éreztetni szeretik az arisztokratia születési fölényét. Ez irány főképviselei gróf Bethlen Elek és gr. Teleki Mihály. Az elsőtől való e gúnyvers:

Aranka pediglen erőlködik vala,
Aranka pediglen poéta nem vala.

Ennél sokkal jobb a gróf Teleki József epigrammai élű s még sem sértő verse, a mit Aranka néha igen szabad s válogatatlan kifejezésű verselésére írt:

Ha mind oly illendőn, a mint szépen, szólnál,
Akkor nem Aranka, hanem Arany volnál.¹⁾

De Arankára a gr. Bethlen verse igen érzékenyen hatott, a mit fokozott gr. Teleki Mihálynak irányában való magatartása. E heves véralkatú főúr a Társaság M.-Vásárhelyi székelő osztálya másod elnökévé neveztetvén ki magát, hamar észrevétette, hogy az öreg fötitkárt nem szíveli. Ő bátrabb cselekvést s nagyobb

¹⁾ Döbrentei: Közhasznú esmeretek Tára. 1831. I. köt. 370—372. l.

erélyt kívánt, Arankát a tapasztalás óvatossá, s lassú elhatározásúvá tette. A többnyire tanár munkás tagokat is feszélyezte az alelnök felsőségét éreztető fellépése. Az arisztokratia pedig nem szokott komoly dologhoz. Az *sine cura*-nak tekintette a Társaság ügyeivel foglalkozást, s a tudósság hírében állást nagyúri kedvtelésnek, melynek legfelebb csak tisztességére — köteles terhei hordozása nélkül — vágyott. Ezek okai a csekély sikernek, s annak, hogy Aranka kedvét elvesztette. Ez 1800-ban volt. Gr. Fekete István márc. 13-án írja neki, hogy a magyarországi tagok a Társaságra panaszkodtak, hogy kiadványát nem folytatja, a tagoknak semmit sem küld, sőt feloszlásáról is beszélnek. Kérte, tudósítsa őt a dolog miben állásáról. Később írja, hogy vette a Társaság új felállítását, (ez mutatja, hogy Aranka már ekkor visszavonult volt) hogy hová küldje az általa évenként fizetni szokott 20 forintot. Okt. 20-án írt levelében csodálkozik, hogy Aranka nem felel a Társaság új felállításáról, melyről azóta sokféle beszédet hallott... Erre Aranka válaszolt, s gr. Fekete okt. 30-án tudatja, hogy vette levelét, de nem úgy ír a Társaság fenmaradásáról, a mint ő kívánta. Csúfos vélekedést hárít reá az — úgymond — hogy a kinek oly sok az érdeme, nem kíván tagja lenni.¹⁾ Ez azt mutatja, hogy Aranka nem vett cselekvő részt a Társaság új szervezésében. Így telt el az 1800–1801. év. Ő másokat hagyott cselekedni, a kiknek aztán kezében a Társaság lassanként végtelenül elaludt.

Az Aranka iránti kedvező véleményt a Társaság megszűnése sem változtatta meg. Az okot nem benne keresték. A halála utáni évben egy barátja életét megírta; azután is az irodalom méltányoló részvéte koronként meg-megújult emléke iránt. Az 1826-ik Hebe-ben kézírása híven van közölve. Kazinczy Ferenc még 1793 kérdezte őt: nem kaphatná-e meg egy jól eltalált képét?²⁾ Hihető, hogy tíz évvel később Cserei Farkas cs. kir. kamarás. őrnagy, Kazinczy lelki barátja, az ő megbízásából vétette le Aranka mellképét 69 éves korában Boér Márton m.vásárhelyi képművésszel, azon szándékkal, hogy azt annak idejében a pesti Múzeumba tegyék. A képet sikerültnek mondták. Mitörtént vele? hol van ma? senki sem tud felőle.

Tudományos munkásságáról Horányi különösen Budai Basa és Ujmódi Gonosztevő című két művéről szólva, kedvező ítéletet mond. „E két műben — úgymond — az író most a magyar nyelvnek vele született szépségét s egyszerűségét mutatja meg, a mi nem csuszik a porban; majd a szók bőségét

¹⁾ A fenn idézett eredeti levelekből.

²⁾ M. tudom. Akadémia kéziratgyűjteményében. 1793. jun. 5-ki levele

és méltóságát, mely nem áradoz túlságban, annyira feltűnteti, hogy ez a jeles szerzőnek a hazai nyelv művelői között kitűnő helyet biztosít.“¹⁾

Már rámutattam, hogy e két mű Kazinczy baráti simító kezén ment át. Nem akarok levonni Aranka érdeméből, de barátjából, az ékes magyar nyelv és irály nagy mesteréből sem. Levelezéseik nem sokára kiadatnak; a m. tud. Akadémia irodalmi bizottságától, mely már e célra ki van nevezve, ezt várja a közönség, s akkor kedvezőtlen ítéletet vonna rám, ha én ezt a körülményt, melyet tudnom kellett, elhallgattam volna.

Döbrentei nem igen kedvezőleg szól köztevékenysége és egyesületi munkássága sikereiről, az irodalmi kicsinylőleg tárgyalja, csak írói nyelve tisztaságát s hazafias érzelmét emeli ki. „Mint szép-írónak — úgymond — nyelve tiszta magyar, ellene volt az idegen facsart szólásmódoknak, de a csín élénk érzése nem volt benne tisztán kifejlődve. Versei elfelejtve, prózája mindenben mintául nem szolgálhat, de mint embernek és hazafinak érdemei maradandók.“ Döbrentei említette fel a Teleki és Bethlen-féle verseket, s mintegy osztozva utóbbinak Aranka felőli véleményében, megjegyezte, hogy sok mindenhez fogott, sokat pepeselt, 64 éves korában adta magát a philosophiára s hitte, neki is mondogta, hogy Kantot meghaladta. E képzelődés iratta vele Két Elmélkedés című munkáját.

Ez állításnak: Aranka jellemében nincs alapja, írásaiban és tetteiben nincs bizonyítéka. Sőt épen szerénysége s tehetségeinek igaz megismerése áll kétféle felett, mit igazol a saját életírása tárgyában épen Döbrenteihez írott levele s az érintett Elmélkedés előszavában tehetségei hiányos mértékéről tett vallomása.

Balogh Pálnak: A Philosophia állapota Magyarországon Kant-tól a jelen időig című pályadíjt nyert művében²⁾ érdemként van megemlítve, hogy 64 éves korában a Kantról való előadásokat a m.-vásárhelyi ev. ref. collegiumban járta s hazai nyelvünkön ő szólott legelőbb a nagy német bölcsész szellemében. Olvasásai természetphilosophiai nézetekre vezették, melyeket aphorismákban adott elő. Ez szűk mérve a méltánynak, de nem gáncs, sem neveltségcsökkentés, mint a Döbrentéé.

Vass József gyűjtési szorgalmát s a két Társaság megalakításában és sikerei érdekeiben tanusított igyekezeteit több ízben kiemeli, kedvező ítélete indokaiul joggal ezeket vevén.

Igaz és méltányos vele szemben Toldy volt. Egész munkásságán végig pillant, s a mi érdemes rá, méltányolja, a mi nem, hibáztatja. Legelőbb helyezi azon nagy érdemét, hogy a két Tár-

¹⁾ Nova Memoria Hungaror. Pars I. 181—184.

²⁾ Philosophiai Pályamunkák. I. köt. 1835. 161.

saságot kezdeményezte, hazafias szándékát az erdélyi országgyűlés elé tudta juttatni s annak pártolását is megnyerte, Révai-nál szerencsésebben, a kinek Magyarországon egyik sem sikerült Bölcsészetről azt mondja, hogy Schellinget utánzó aphorismái meg nem értve s nem érdekelve, hatás nélkül maradtak.¹⁾ Közjogi kísérlete: az angol és magyar alkotmány egyeztetése (1791) figyelmet érdemel.²⁾ Nyelvtudományi dolgozatairól csaknem dicsérő ítéletet mond. „A debreceni grammatika a hibás szokásból törvényeket von el és alkot, az ik-es igét ragozta, s a szenvedő és visszaható igealakoknak külszenvedővé tétele által iszonyú romlást tett a nyelv szépségén s bemocskolta a református irodalmat. Az egy Aranka tett e kortársak közt jótékony hatást józan felfogásával, különösen az igeragozások pontjában, de hatása az ár ellenében nem volt.³⁾ Becses szolgálatot tett nyelvünk ügyének nyelvészeti értekezéseivel (1796).“⁴⁾

Toldynak Aranka nyelvészeti érdemei méltatásában 1796-ra hivatkozása azt mutatja, hogy a Társaság munkái közt ez évben megjelent nyelvészeti értekezést az ő művének vélte. Én fennebb kimondott nézetemet még Kazinczy Ferenc ítéletével indokolom, a ki 1811. szept. 12-én Cserei Farkashoz írt levelében így nyilatkozik róla: „E kis üres tért Aranka munkájának adom. Az a szegény öreg túlélte magát, nagy kár, hogy el nem némul... Micsoda az az ő —ga⁵⁾ s mily homályos, összezavart és becsetlen a Hunyadi-ház eredetének leírása! S ő még is azt hiszi, hogy magyarul jól tud, és hogy ő ír szépen!“⁶⁾ Kazinczyval való hosszas levelezése, nyelvi vitatkozása a legvilágosabb bizonyíték arra, hogy ő a magyar nyelv legnehezebb kérdéseiben oly tiszta elméletet, oly szabatosan nem formulázott, hogy a jövőt csaknem egy századdal előzze meg. Ha majd valaki a Társaság jegyzőkönyveiben az 1796-ki kiadvány tartalmáról folyt tanácskozásokat feltalálja s átvivsgálja, hiszem, hogy az eredmény engem fog igazolni.

Égykorúinak levelezésben nyilvánuló ítéletét is megemlítem.

Levelezett vele a két országnak az arisztokratia és közeposztály soraiból való csaknem egész tudós-köre. Kölcsönös bókjaik udvariaskodás és költői, néha ifjúi ömlengés. Nem nagy erkölcsi értékűek, mert lelkesedés, közügyszeretet, kölcsönös irodalmi érdekek idézik elő, tartják fenn, s azok megszűnése, módosulása, évek teltevel a kedély kihűlése, átalakítja, hidegséggé

¹⁾ Magyar Nemzeti Irodalom Története. 18-8. 159. l.

²⁾ Ugyanott 163. l.

³⁾ Ugyanott 169. l.

⁴⁾ Ugyanott 178. l.

⁵⁾ E szó olvashatlan.

⁶⁾ M. Tud. Akadémia kézirattára. Magyar Irodalom (Levelezések) 241. sz. 18. l.

változtatja, egészen megszünteti. De azt, hogy Aranka a magyar társadalomban tényező volt, jelenti és igazolja. Kis János forró szeretettel és tisztelettel viseltetik iránta, őt Erdély Phoebusának nevezi s a hon díszének.¹⁾ Br. Prónay Sándort egészen elszédítetted — írja egy levelében Kazinczy. Ő azt hiszi, hogy csak az erdélyi jó magyar.²⁾ Gr. Dessewffy — a mint fennebb is volt érintve, — tőle kér tanácsot egy magyarul tanulni kívánó lengyel herceg részére. Bacsányi olvasván az erdélyi kk-hoz és rr-hez intézett felhívását a Nyelvmívelő Társaság felállítására érdekében, többet érez iránta tiszteletnél írja — dicsőségének és gyönyörűségének tartja, hogy barátjának nevezheti;³⁾ máskor⁴⁾ boldogságnak mondja, hogy oly jeles dolognak szerzője s mintegy teremtetője barátságával dicsekedketik. Csak azon egyért is balhatatlanságot érdemel Aldják is a hazafiak, nemzete ily munkás szeretetét, de inkább áldani fogja a késő maradék. Ismét más alkalommal megvallja, hogy őt Muz e u m a megindítására⁵⁾ egyenesen Aranka lelkes hazafiassága indította. Kazinczy kedves, tisztelt, érdemes, örökös barátjának nevezi őt,⁶⁾ öleli Orpheusa — írja egyik levelében — másikkban: öleli Széphalmija (két írói felvett neve.) Erdemeiről szólván, mondja, hogy azok fenn fogják tartani neve emlékezetét sokáig, még azután is, ha a párka életfonalát elnemszi.⁷⁾ Később Bacsányival összeszólalkozott. Kazinczyban a barátság szánakozó részvétté változott át. De hát Aranka vénült, a könyvárusítás kisebb mérvre szorult. Mivel is kedveskedhetett volna egy sírja felé közeledő agg? Sorsát nem kerülhette ki. Testvérhoni tudós barátaitól még életében elfeledtetett.

Aranka észerejét, jellemét és sikereit így állapíthatjuk meg.

Észtehetségben a közepszerűségben nem állott felül, ismeretei nem szakszerűek, sem mély alapon nyugvók s rendszeresek, eszméi inkább gyakorlati értékűek voltak. Csöndes véralkat, mély és igaz nemzeti érzülettel, józan felfogás nagy megfontolással és tapasztalattal, elméleti ismerete gyakorlati célokra törekvő ügyességgel egyesült benne. A francia nagy forradalom eszméi és szelleme az egész nemzetben merész politikai aspirációkat keltettek fel lázas szenvedélyek kíséretében. Csodálatos, hogy nála ez nem rajongásban, nem nagy szerep után való vágyakozásban nyilvánult, de minden célja, vágya, reménye és küzdelme a nemzeti nyelv,

¹⁾ 1791. jun. 30-ki levele.

²⁾ 1790. nov. 2-ki levele.

³⁾ 1791. márc. 17-ki levele.

⁴⁾ 1791. júl. 4-ki levele.

⁵⁾ A mint tudjuk, ő szerkesztette a Kassai Muz e u m o t.

⁶⁾ 1791. jan. 7-ki levele.

⁷⁾ 1791. jan. 1. levele.

és hazai történelem szeretetének és művelési ösztönének fölébresztésére központosult. Az anyaország írói voltak az elsők, a kik egy tudós társaság alapítását kezdeményezték, de siker nélkül. Közlehangoltság követte azt, s az ott tért és csatát veszített nemzeti törekvés mintha Erdély bércei közé menekült volna, hogy magának életet ott vívjon ki. Aranka felismerte az idő jellegét, a lelkek elkedvetlenedését s a titkos mozgató rugókat. Megragadta hát a kedvező alkalmat. Alakot, testet adott a nemzeti óhajnak. Szóba foglalta s kifejezésre juttatta a szívekben élő érzelmeket. Az erdélyi Nyelvművelő és Történetkiadó Társaság alaprajzát papírra téve, a lapokban nyilvánosságra hozta, s a mint ezek az országban a hírt és a terv hazafias eszméit szétvitték, mintha új fény áradt volna el a kis hon bércei felett. A kód oszlani kezdett. A hit a hazafiakban fölébredt. Remélni kezdett mindenki, s munkára, áldozatra lelkestült kéz és akarat. Az indítványozónak szerény szavai s szavaiból kitetsző meggyőződése magával ragadta a társadalmat, kormányt és országgyűlést. Üdvözölve fogadták és gyámolítására készséget ígért mindenki. Kihatott ez a testvér országra is. Ott is közörömet keltett az első szerencsés föllépés diadala. A mi a nagyobbban nem sikerült, a kisebb hazarész bölcsesége és erélye hozta létre.

Az első állandó magyar nemzeti színháznak Kolozsváratt megalapítására is e mozgalom adta meg az első lökést; Kolozsvárnak társává lett M.-Vásárhely, s ott e nemzeti és művészeti ügy lelkes gyámolítója Aranka volt.

Ebben sarkallik az ő köztevékenységi érdeme.

Erdélyben a magyarságnak új életet ez adott, célt elébe három évtizedre ez tűzött. A nemzeti irodalomnak a homályborított XVIII. század végén ez volt hajnalodása, s a csaknem kihaltnak tetszett társadalom megújulásának előkészítője. Szeretettel kezdett viseltetni a nemzet főleg nyelve és a hazai történet iránt. Az anyák a palotákban, az előkelő polgárság házaiban édesebben kezdték azt beszélni. A történeti művek elterjedtek s a magyar történet kedves otthonot kezdett találni a hazai földön. Az előtt kevéssel Bod Péter és Benkő József, Apor és a Csereiek voltak a magyar irodalom képviselői; ezentúl egész sora állott elé oly férfiaknak, a kik jól tudták forgatni a tollat s jeles művekkel gazdagították a magyar irodalmat. Az iskolák megélénkültek. Tanárok és tanítványok olvasó társulatokat kezdettek alkotni, hirlapokat és könyveket szereztek, olvastak, szavaltak, mindenféle műveket dolgoztak, s azokat megbírálván, magukat szónoklatban és szabad előadásban gyakorolták. Ezt követték a rajzok, ének és zene művelése, színi előadások, hangversenyek stb. Szóval: Erdély álmából felébredett.

Hogy Kolozsvár és Maros-Vásárhely a szép magyar beszéd

hazájává lett, az itt élt és munkálkodott kettős Társaságnak nagy része volt benne.

Szintoly döntő volt a Társaság hatása a magyar történeti források nyomozására is. A felfedezett, egybegyűjtött és hozzáférhetővé tett számos történet- és krónikairó, naplók, oklevelek és más emlékek, valamint a Társaság néhány publicatioja eléggé tanúsítják ezt. A mint a hazai történet magyar nyelvű művelése inkább az erdélyi írók érdeme: Nagy Szabó Ferenc, Mikó Ferenc, Borsos Sebestyén és Tamás, Kemény János, Szalárdi, Cserei, Bethlen, Mikes, Apor Péter és mások sokan magyar nyelven írták meg koruk eseményeit: úgy azok felfedezése, pusztulástól megmentése, később kiadása is azoknak tulajdonított. Benkő volt az út-kerítő, Aranka a folytató. A mit ő s a Nyelv-művelő Társaság felkutatott, egy más erdélyi történetbúvár gr. Kemény József legnagyobb részben mind egybegyűjtötte. Néhány eredeti jutott a gr. Batthyány erdélyi r. katolikus püspök, mások a gróf Teleki m.-vásárhelyi könyvtárába. Ezek kiadását is erdélyi tudósok kezdtették meg.

1830-ban egy társaság Kliót akart kiadni. 1834-ben Szilágyi Ferenc valószínűtlen kiadott néhány kötetet. 1840-ban Gr. Kemény és Kovács István az Erdélyország Történeteit Tára két kötetét, 1854-ben kiadott gr. Mikó négy kötetet. E nyomon haladtak Toldy és társai, ezen Szalay, Szabó Károly, a m. tud. Akadémia stb. Még foly a kiadás, feldolgozás, monographiák sűrűn jelennek meg, száz és száz író dolgozik e téren. Sok a kész anyag, sok az elkészült történeti munka. Nem sokára hazánk története alaposan megírható lesz. S hogy ez így van, abban Arankának nagy része van.

Ez adja meg az ő élete és munkássága becsének fokmérőjét.

E bekövetkezettek Erdély és Magyarország már kilencven évvel ezelőtt előre látszott érezni, azért küldötte ki Arankát, azért ment elébe rokonszenvvel minden jó honfi és honleány. A levelezések teljesen igazolják ezt.

Mily tüneményeszerű volt az a magyar nemzet életében, hogy Gyarmathi Sámuel nyelv-tani művét 1794-ben az erdélyi országgyűlés maga adta ki.¹⁾ Érdekes az írónak előszóbeli hálája kifejezése. „Kegyelmet a nemes hazának — úgymond — köteles levén a munka homlokírásában meghálálni, valamint védő pártfogását a maradék emlékezetében hagyni: íme teljesíti s igéri, hogy azután is teljes önfeláldozással lesz a nemes hazának igaz fia és munkás szolgája...”

Mily lelkesült volt a közvélemény Erdély irányában, mu-

¹⁾ Okoskodva tanító Magyar Nyelv-mester. Nyomatott a Nagy-Erdélyországi (helyesebben Erdély Nagyfejedelemségi) Rendek költségével. Kolozsvárott. Két nagy kötetben.

tatja Csokonainak 1798. aug. 4-én Arankához írt levele egy helye. „El vagyok csüggedve — írja ő — a szomorú idők miatt. Nálunk nem a hazának fiai változtak el, hanem a haza... Boldog vagy oh kised Erdély! bár a csinos Európának legvégsőbb szélén fekszel is. Te fogod be a legutolsó magyarnak szeméit, mikor mi már vagy oesterreicherek vagy rusznyákok leszünk az Árpád s hét kapitányok sirja felett! Éljetek szerencsésen a magyar Helvéciának szerencsésebb polgárai. Mi csak igyekezni akarunk. Nektek munkálkodni is lehet. Munkálkodjatok...”

Ez ítélet igen költői és túlzott. De szintén kedvezőleg ítélte Erdélyről nem egy tekintetben br. Prónay, Kis János, Kazinczy is. Tény, hogy Erdély az anyaországot színbázával és Tudós Társaságával megelőzte, valamint az is, hogy ez azon korban sokaknak sajnosan esett, és nem ok nélkül. Ez volt oka, hogy az anyaországnak Erdély törekvései iránt oly szenvedőleg volt magatartása. Ezt Aranka érzékenyen panaszolta el Kis Jánosnak 1797. szept. 15-én írt levelében. „Nagy Magyarországon prof. Schediust kérte meg a Társaság, hogy, mint főlevelező, az ő nevében vigye a Társaság dolgát. Igen becsülettel vállalta el még februárban, de azóta nem szolgálhatott semmivel, sem egy jóltevőt, sem munkás tagot nem szerzett, a Társaságnak csak egy cikk, csak 5 forint pénz is onnan be nem jött, könyveink sem osztattak ki. sat.”

Azonban e sok fénynyel Arankában és az erdélyi Nyelvművelő Társaságban is nem egy árnyvonás van egyesülve. Aranka jellemében ilyen az udvaroncság. Míg nemzete elfordult, ő verset írt Il. Józsefről, kinek és anyjának köszönhetette hivatalát.¹⁾ Eredeti művei — a két Társaság Rajzolatját kivéve — irodalmi színvonalon alul állottak. Nyelvészettügyi érdeme az anyai tejjel beszívott helyes beszéd és romlatlan nyelvérzék, de nem túlság, sem egyes hibák nélkül. Életének fénypontja a két Társaság megalapításában való hű fáradozása. Gr. Bánffy György kormányzónak mulasztása, hogy a megerősítést ki nem eszközölte, de hogy a meg nem erősített Társaságot munkálkodni engedte s nevével paizsként védte — ez érdeme. Az elsőben a Révai kísérletének meg nem engedése irányozta az udvart. Az utolsó gróf Bánffy igaz magyarságára mutat. Az is feltűnő, hogy magyar arisztokraták által, saját pénzükön alkotott Társaság egy magyar

¹⁾ Aranka e jellemvonását élesebben színeztem s erősebben kárhoztattam Szacsay Sándor című irodalomtörténelmi tanulmányomban. (Lásd: Figyelő, 1881. 5-ik füzet 35—58. lapjain.) Most sem módosítom, és azt hiszem, hogy a midőn azutáni érdemeit indokolva, gonddal és híven tárom a közönség elé, igazságérzetemet tanúsítom s nem vagyok következtetlen. Ő sokat javult a Szacsayval volt polemia után, értéke növekedett, én is jobban megismertem őt s ez által növekedett irányában becsülésem.

scriptort sem méltatott kiadásra. Latin írókat adtak ki, magyar íróknak munka nem jutott. Ederé lett minden haszon és dicsőség. A nemzeti irodalom iránti közönyösség-e oka? vagy az udvarnak akartak tetszeni? Tény, hogy e publicatiók a nemzeti nyelv ügyén semmit sem lendítettek.

A Társaság ellenében is igazolt az a kifogás, hogy eléggé egybe nem tartott, erkölcsi és anyagi erejét úgy, mint oly szép cél és kezdet érdemelte, nem központosította. Hátrányos volt az ország távolabbi tudósait is a gyűlésekben részvételre nem bírni, a kiadott munkálatokban a szerzők nevét nem közölni. Lehet, hogy soha sem tudjuk meg: ez vagy ama cikket ki írta? Az, hogy megerősítve nem voltak, még nagyobb tevékenységre utalta, mert biztosítva lehettek, hogy az elnök tekintélye felfelé védi; az ő kötelességük lett volna, lefelé hitelüket teljesen megszilárdítani, s a Próba Társaság sikeres működése által meggyőzni a kormányt életrevalóságukról, ekképen mintegy erkölcsileg kényszeríteni, hogy a végleges önszervezést és megalakulást megengedje. De épen az ellenkezőjét tették. Közönyösök voltak, buzgalmuk hamar megernyed. Mintha akarták volna, hogy a Társaságot ne véglegesítsék. A legtöbb buzgósággal s önzetlenül dolgozó főtitkárt elkedvetlenítették, s így érte el mindkét Társaságot az a sors, a mit kikerülni az ő hazafiasságuk kötelessége lett volna.

A Nyelvművelő Társaság 1801—1802-ki és 1810—1820-ki új alakulási kísérletei nem fűződnek Aranka személyéhez, azok megírását tegyék meg mások. Én a munka homályosabb és nehezebb részét megtettem.

Egy középszerű, de hív munkás, egy igénytelen de áldásos sikerű Társaság mintegy követelte csaknem százados homályból kiszabadítását. Mások nagyobb embert és több írói dicsőséget ígérő tárgyat választanak. De valakinek ezt is megkellett tenni. S enyémnőn a tiszt. Megtettem. Erdélynek igazat kellett adni abban, a miben megilleti.

